

תקנות אושא

מבוא

תנ"ך

אושא היתה מקום הסנהדרין אחר שגלו מיבנה, והיא אחת מ"עשר גלויות שגלתה סנהדרין וכו' מירושלים ליבנה, ומיבנה לאושא, ומאושא ליבנה ומיבנה לאושא, ומאושא וכו' ומצפורי לטבריא..." (ר"ה לא א-ב). מכל הגלויות זכתה אושא לבדה שיהיו התקנות שתיקנו בה הסנהדרין נקראות על שמה ולא על שם ראש או ראשי הסנהדרין או הנשיא. רבן יוחנן בן זכאי ורבן גמליאל תקנו תקנותיהם ביבנה — ולא נקראו על שם יבנה אלא על שמם: התקין ריב"ז ביבנה; התקין ר' גמליאל ביבנה¹. וכן בצפורי — התקין ר' יוסי בצפורי², אבל באושא לא ייחסו התקנות על שם ראש הישיבה והסנהדרין אלא ע"ש המקום: "באושא התקינו"³. אך אין אנו יודעים איזו מתקנות אושא נתקנה שם בגלות הראשונה שמיבנה ואיזו בגלות השנייה.

תנ"ך

ברש"י שבש"ס מפרש: מיבנה לאושא — כשהיה הנשיא דר בו היתה⁴ סנהדרין עמו, וכשמסתלק הוא או בנו למקום אחר גולה הישיבה אחריו. יבנה בימי רבן יוחנן [בן זכאי], אושא בימי רבן גמליאל וחזרו מאושא ליבנה, ובימי רבן שמעון בנו חזרו [לאושא]⁴ כדתניא לקמן בפרקין (שם לב א), וכשקידשו בי"ד [את השנה באושא ירד ר' יוחנן בן ברוקא לפני ר' שמעון ב"ג] (רש"י ר"ה לא רע"מ ב')⁴. ברש"י שבעין יעקב כתוב שפעם הראשונה באושא היו בימי "רבן גמליאל הזקן" וכנראה עפ"י קובץ מהר"ץ חיות ש"תקנות אושא אלו יצאו מפי בי"ד הגדול של רבן גמליאל הזקן"⁵, וצ"ע מנין לו זה, הרי פעמיים היו שם ובגלות השנייה הראש בי"ד היה רשב"ג⁶. ביוחסין⁷ תמה על רש"י שלפי דבריו רשב"ג שהיה באושא בשנייה הוא רשב"ג הנהרג בהרוגי מלכות — בנו של ר"ג הזקן — ומהש"ס משמע שהוא רשב"ג בנו של ר"ג דיבנה אביו של רבי, ובסדר הדורות כתב על היוחסין שהטעתו נוסחת

1 אמנם לעתים יאמר על תקנה זו — ביבנה תקנה, ראה ברכות כח ב; מח ב.

2 סנהדרין יט א. מרש"י שם לב ב בברייתא "צדק צדק תרדוף הלך אחר חכמים לשיבה... אחר ר' יוסי לצפורי", משמע קצת שר"י היה שם ראש הסנהדרין, שפירש "אחר חכמים" — "סנהדרי גדולה". ואולי ר"ל חכמי הדור, שהרי אמר אחר ר' עקיבא לבני ברק, אחר ר' מתיא לרומי, ושם לא גלתה סנהדרין מעולם. אולם ודאי שהיה שם ראש בי"ד וראש ישיבה. ועי' אוצר גאונים לסנהדרין סי' תרפו עמ' שה. ועי' תקנות ר' יוסי בצפורי בפ' תקנות נשיאים וגדולי תנאים.

3 מו"ק יז א; כתובות מט ב, נ ב; ירושלמי פאה פ"א ה"א ועוד, ועי' להלן על טעם העלמת שם המתקנים. הרמב"ם בהקדמתו לפי' המשנה (מהד' קאפח עמ' יב) קורא לתקנות אושא "תקנות מיוחסות לרבים". ע"פ הג' הב"ח שם.

4א השלמנו דברי רש"י ע"פ ברייתא שם לב א.

5 מבוא התלמוד סו"פ י"א בהערה.

6 ועי' שערי תורת התקנות לבלוך ח"ב עמ' 253-255.

7 במאמר ראשון, סדר הדורות, הוצ' פריימן עמ' 20.

[שצג]

ההתקנות בישראל - א שציפנסקי, ישראל עמוד מס: 402 הודפס ע"י אוצר החכמה

מהאמור משמע שעד גיל שש חייב אדם לזון את בניו מצד הדין ותקנת אושא באה לחייבו אף אחר שש עד שיביאו שתי שערות, והמסקנה היא שתקנת אושא לא נתקבלה ומטעם שלא היו בטוחים אם באמת תיקנו כן באושא, לפי הבבלי, או נסתפקו אם המתקנים היו בני סמכות — לפי הירושלמי²¹. אולם הרמב"ם (פי"ב מאישות הי"ד) וממנו השולחן ערוך (אהע"ז סי' עא ס"א) קבעו ההלכה כך: אדם חייב במזונות בניו ובנותיו הקטנים עד שיהיו בני שש, ומכאן ואילך מאכילן עד שיגדלו כתקנת חכמים. המגיד משנה והכסף משנה לא ביארו לנו לאיזו "תקנת חכמים" כיון הרמב"ם, וכן לא ביארו הדבר נושאי כלי השולחן ערוך. אולם בהגהות מיימוניות (שם אות ט) כותב שהיא תקנת אושא וכפרש"י עד שיביאו שתי שערות, וכן משמע מהבית יוסף שכתב על דברי הטור (אהע"ז שם), "ומשש ואילך מצוה לזונם עד שיהיו גדולים" — "בפרק נערה שנתפתתה באושא התקינו וכו' כשהן קטנים עד שיביאו ב' שערות", וצ"ע הרי דחו תקנת אושא בגמרא, ונראה שלזה כיון הגר"א שהגיב על "כתקנת חכמים" שבשו"ע רק במלה אחת: "צ"ע" (צריך עיון), שקשה לו כנ"ל. וצריך לומר שהרמב"ם וכן הטור והשו"ע מפרשים שלא דחו בבבלי ובירושלמי התקנה מכל וכל לומר שלא היו דברים מעולם ולא תיקנו כן באושא, אלא שלא קיבלו העדות של האמוראים הנ"ל בשם ר' יהודה בר חנינא שבאושא תיקנו כן לחובה אלא שקבעו הדבר בתורת מצוה, וכך מפרשים עדותו של ר' עולא אפיתחא דבי נשיאה (לעיל ציון 20) אע"פ שאמרו אין אדם זון קטנים אבל זון קטני קטנים שר"ל קטני קטנים חייב מצד הדין אבל לא קטנים שאין בהם חובה מצד הדין — שלא תיקנו בהם אלא למצוה. ולכן מפרש הבית יוסף "מצוה לזונם" שבטור, בתקנת אושא, וזוהי "תקנת חכמים", שברמב"ם ובשו"ע²².

בירושלמי²³ שאלו: בני בנים מה הם? ופירש בקרבן העדה שהשאלה היא אם תקנת אושא שיהא אדם זון את בניו הקטנים היתה גם על בני בנים²⁴. ונחלקו בזה אמוראים, ר' מנא אמר בני בנים הרי הם כבנים, ר' יוסי אמר בני בנים אינם כבנים²⁵.

21 מנטל במאמר הנ"ל בתרביץ הוציא מזה מסקנה שתקנה זו — ואחרות — אף שנתקנה באושא לא היו המתקנים הסנהדרין ולא היו אפילו תנאים או מגדולי האמוראים, שאילו כן לא היו מתייחסים אליה בביטול להסתפק אם אכן נתקנה או אם היו בני סמכות. הוא מצביע ג"כ על העובדה שתקנה זו לא נמצאת במקורות התנאים, אדרבה בתוספתא כתובות פ"ד ה"ח המצוטטת שם מט א מובאת דעת ר' מאיר ור' יהודה — חכמי אושא — שמצוה לזון את הבנים ואת הבנות אבל לא חובה, ומשמע שהמדובר בקטנים. לדעת מנטל היתה זו, כמו האחרות (עי' להלן) תקנות עירוניות שתוקנו ע"י הבי"ד העירוני והיו מיועדות בעיקרן לתושבי העיר אושא, ושר' יהודה ב"ר חנינא היה האב בי"ד שם, עיי"ש עמ' 282-283. ואין צורך להעיר שהראשונים ומפרשי הבבלי והירושלמי לא הבינו כן, שלדבריהם העידו ר' אילעא ורשב"ל בשם ר"י בר חנינא שסנהדרין ירושלים תקנו כן כשהיו בגלות אושא (עי' לעיל ציונים 14-15), אלא שצ"ע א"כ למה נסתפקו כאן בעדותם של גדולי אמוראים הללו, מה שלא מצינו במקומות אחרים ואולי נחלקו ר' יוחנן וריש לקיש בסמכותו של ר' יהודה בר חנינא, שלא מצינו הלכות ממנו במקורות חוץ מעדויותיו על תקנות אושא שנמסרו לנו ע"י ריש לקיש. ראה אנציקלופדיה לחכמי התלמוד בערכו, ח"א עמ' 419 וא. היימן, תולדות תנאים ואמוראים ח"ב עמ' 562. ואמנם ר"ל העריכו מאוד וכאשר העליב אדם את ריב"ח קנסו ר"ל ליטרא של זהב (ירושלמי ב"ק פ"ח ה"ו), ואולי ר' יוחנן לא החשיבו כ"כ. ומ"מ צ"ע לפי גירסת הרי"ף והרא"ש: ר' יוסי בר חנינא (עי' לעיל בריש פרקין), שהיה מגדולי האמוראים וחשוב אצל ר' יוחנן שהיה לו תלמיד חבר ואף קבעו את מקומו בגן עדן אצל ר' יוחנן (עי' ב"מ פה ב). ואמנם יש סמוכים לגירסת הרי"ף, שבסוגיא שם נא אמר על תקנת אושא האשה שמכרה בנכסי מלוג, מאן מרא דשמעתתא דאושא... ר' יוסי ב"ר חנינא. וסובר הרי"ף שזה קאי על כל תקנות אושא שזכרו שם. ועי' להלן ציון 42.

22 ועי' ידי אליהו להר"א גליפפא תיקון כה וכלוך בספרו סי' לג שהאריכו בבירור שיטת הפוסקים בתקנה זו, ונראה כמו שכתבנו.

23 כתובות שם ובגיטין פ"ה ה"ג.

24 בירוש' כתובות באה שאלה זו אחר תקנה אחרת באושא שזכרה שם, בכותב נכסיו לבניו שהוא ואשתו

ב. הכותב כל נכסיו לבניו

"באושא התקיננו הכותב כל נכסיו לבניו הוא ואשתו ניזונים מהם". התקנה באה בבבלי²⁶ ובירושלמי²⁷. בבבלי מר' אילעא אמר ריש לקיש, וכירושלמי מר' שמעון בן לקיש בשם ר' יהודה ב"ר חנינה²⁸, ופירשו רש"י וראשונים, אפילו כתב לבניו מעכשיו, ולא מן הדין אלא תקנת חכמים היא²⁹. וכתבו הרשב"א והר"ן טעם התקנה שאע"פ שכתב כל נכסיו לבניו מעכשיו אומדים דעתו שלא כתבם להם על דעת שימותו הוא ואשתו ברעב והרי זה כאילו התנה שנותן לו דוקא אם לא יצטרך להם³⁰.

ומביאים ראיה לזה מירושלמי, שאחר שהביאו התקנה שאלו בניו קטנים מה הם, ר' אבוהו בשם ר' יוסי ב"ר חנינה ואית דאמרי לה בשם ר' יהודה בן חנינה, הוא ואשתו ובניו קטנים ניזונים מהם³¹, ושואל שוב מהו מסבתיה אשה³², אמר ר' חנינא אנא לית אנא מיסב ליה איתת³³, אמר ר' מנא לא מסתברא אגריין ליה שמשא, פ' בתמיה, ומנסבין ליה איתת כמן היא שמשא³⁴. ומוסיף הרשב"א שמכאן ראיה שהטעם של תקנת אושא משום אומד הדעת הוא, שלא נתן על דעת שיתבזה הוא לאפות ולבשל לעצמו אלא שוכרים אפילו שמש לשמשו. ולדברי שניהם – הרשב"א והר"ן – אע"פ שאמר באושא התקיננו אין זו כשאר תקנות שתיקנו חכמים, שהללו אינן מן הדין משא"כ זו שהיא קרובה לדין, ולא התקיננו ממש קאמר אלא שירדו חכמים לסוף דעת הבריות ובררו שהדין כך³⁵. הראשונים כתבו שאף לפי התקנה, דוקא בכתב לבניו אבל כתב כל נכסיו לאחרים אין לו מזונות מהם, שמתנה לאחרים כמכר, שודאי משום איזו טובה שעשה עמו נתן לו, וזה ל"ש בנותן לבניו³⁶.

ניזונים מהם, ואמר שהה"ד בניו קטנים (ועי' להלן אות ב), ומשום כך מפרש הפני משה ששאלה זו באה על תקנת הכותב נכסיו, בירושלמי גיטין, שלא הובאו שם לא תקנה זו ולא האחרת, מפרש הפ"מ שהכוונה לענין פרנסת הבנות אם בני בנים בכלל. הקרבן העדה מפרש בשני המקומות שהשאלה היא לענין תקנה דידן, וכזה נחלקו ר' מנא ור' יוסי. ועי' ירושלמי שם ושם ופ"מ וקה"ע בטעם מחלוקתם. ועי' יפה עינים כתובות מט ב ד"ה הוא ואשתו ניזונים שמפרש ע"פ דרכו, שלא כקה"ע ולא כפ"מ.

25 כתובות שם. 27 כתובות שם.

בבבלי לא נזכר כאן שם ר"י ב"ר חנינא. ואח"כ באה תקנת אושא בשם ר' אילעא בלבד (שם נ א) ומעיר רב שימי בר אשי: שמועות הללו מתמעטות והולכות (שם) ופרש"י, תקנות אושא – הראשונה באה בשם שלשה אמוראים, ר' אלעא אמר ר"ל משום ר"י בר חנינא, השניה, ר' אילעא אמר ר"ל והשלישית, ר' אילעא בלבד. אולם בירושלמי באו כולן בשם רשב"ל משום ר"י ב"ח, וכבר העיר ע"ז כיפה עינים. בירושלמי אמר גם כזו, ובאחרות – עי' להלן – נמנו באושא, ועי' לעיל ציון 15.

29 רש"י, תוס' הרי"ד ור"ן שם.

30 רשב"א מובא בשיטמ"ק שם ד"ה באושא; שיטה להר"ן שם.

31 ירושלמי שם.

32 בירושלמי לפנינו אינו ובמקומו יש "מה הן מסתברא אתא" ונדחקו הפ"מ וקה"ע בפירושו. לפי גירסת הרשב"א והר"ן השאלה היא אם נשא אשה עכשיו, אחר שכבר זכה הכן אם מוציא מזונות בשבילה [פשוט שמן "מהו מסבתיה אשה" נשתבש אצל המעתיק "מה הן מסתברא אתא"]. [ועי' דיטב"א שהעיר על הירושלמי ולא פ' דבריו].

33 אנא לא יהיבנא ליה בשביל אשתו החדשה. הר"ן גורס: אית אגא מסבנא ליה איתתא. לפי גירסתו לא בא ר' מנא לחלוק על ר' חנינא אלא לפרש דבריו, עי' להלן. המהדיר של השיטה להר"ן לא הרגיש בהבדל שבינו ובין הרשב"א.

34 לפי הרשב"א ר"ל כיון שהוא עצמו מתפרנס מנכסי בנו, וא"כ אם הוא רגיל בעבד או שפחה לשמשו גם זה בכלל מזונות, ולא תהא אשה שנשא גרועה ממשמש. כעצם הפירוש הרגיש גם הפ"מ אלא שפ'י לפי הנוסחה המוטעת.

35 רשב"א ור"ן שם. בר"ן בטעות: לסוף דעת המדות, וכבר תיקן המהדיר שצ"ל הבריות. ועי' לעיל הערה 24 שלדעת הפני משה מה ששואל אח"כ בירושלמי בני בנים מה הם, ונחלקו בזה ר' מנא ור' יוסי, שלענין תקנה זו נחלקו.

36 רש"י שם ותוס' ד"ה הוא ואשתו באריכות, וכ"כ הרשב"א בשיטמ"ק שם והג' אשרי פ"ד סי' טו. וכן

אף בזו שאלו בבבלי: הלכתא כוותיה או לית הלכתא כוותיה, ופשטו שאין הלכה כתקנת אושא³⁷ אלא שמ"מ אם האב עני והבן עשיר כופים אותו בדברים לפרנס את האב, ולא מצד הדין או מצד תקנת אושא אלא מתורת צדקה³⁸. וכן הורו כל הראשונים שאין הלכה כתקנת אושא זו³⁹ אבל לא משום שיש איזה ספק אם באמת תקנוה, אלא כמו שכתב הרשב"א: שכיון שמצד הדין קנה הבן מעכשיו לגמרי, משום התקנה לא מרעין כוח הבן⁴⁰, או כמש"כ הרמב"ן שהיה לו להתנות שאם יצטרך יזון מנכסים, ומכיון שלא התנה "איהו דאפסיד אנפשיה"⁴¹.

ג. בדין האשה שמכרה בנכסי מלוג

"באושא התקיננו, האשה שמכרה בנכסי מלוג בחיי בעלה ומתה הבעל מוציא מיד הלוקחות"¹²³⁴⁵⁶⁷ תקנה זו באה בבבלי בכמה מקומות ובכולם בשם ר' יוסי ב"ר חנינא בלבד⁴², ולא נזכרה מפורש בירושלמי אף שמצינו לה רמז⁴³. ואמרו שמה ששנינו: אלו ואלו מודים שאם מכרה ונתנה, הבעל מוציא מיד הלוקחות (משנה כתובות עח א) אינו ענין לתקנת אושא, שהמשנה בחייה ולפירות, שהבעל מוציא כדי לאכול פירות בחייה, כדינו בנכסי מלוג, שהפירות משועבדים לו, ואתו באושא ותיקנו בגופה של קרקע ולאחר מיתה (גמ' שם עמ' ב ורש"י ותוס' הרי"ד שם), שעשו את הבעל כלוקח ראשון כשנשאה כאילו קנה כל נכסיה, וכיון שהוא לוקח ראשון מוציא מלוקח שני בלא דמים, ולוקח שני מפסיד, שהפסיד את עצמו ע"י שקנה קרקע מאשה נשואה⁴⁴. רש"י מוסיף, אע"פ שבכל מקום קיי"ל קנין פירות לאו כקנין הגוף דמי, כאן אלמוהו חכמים לקנין פירות של הבעל בנכסי אשתו כאילו גוף הנכסים קנוי לו, משום איבה⁴⁵. אלא שלפי דבריו היה נראה שלדעת ר' יוחנן הסובר קנין

משמע מירושלמי שם, שאמרו אם מכר הנכסים לבניו דין הבנים כדין אחרים, ועי' פ"מ וקה"ע שם.

37 כתובות מט ב — נ א.

38 בבלי שם. וכ"מ בירושלמי שם.

39 כ"כ הרי"ף והרא"ש: ולית הלכתא כוותיה, וכ"כ השיטמ"ק בשם הרשב"א והרמב"ן והרא"ה וכ"ה בשיטה להר"ן ובנימוק"י, ומ"מ כולם מוסיפים שכופים אותו לפרנס האב העני מטעם הנ"ל.

40 רשב"א בשיטמ"ק בסוף דבריו. אך עי' בב"י חו"מ סי' רנז שמביא תשו' הרשב"א בתולדות אדם סי' שכו שפסק הכותב כל נכסיו לבנו שייר אכילת פירות כל ימי חייו.

41 רמב"ן בשיטמ"ק שם והובא בנימוק"י שם. בדדו"ד (שם עמ' 131) משער ששתי תקנות אלה נתקנו כתוצאה ממצב הכלכלי הירוד אחרי מלחמת בר כוכבא. מנטל דוחה הדברים (בספרו הנ"ל באנגלית עמ' 175 ובמאמרו בתרביץ עמ' 282) שמצב כלכלי קשה השתרר בא"י במשך מאות שנים אחרי מלחמת בר כוכבא. בנוגע לתקנה זו מתקבלת על הדעת הסברה שהיו האבות כותבים נכסיהם על שם בניהם הגדולים כדי להבריח את הנכסים מן המס הקשה שהטילו הרומאים על העשירים. ראה אוצר ישראל שם ואנציקלופדיה לגיאוגרפיה התלמודית עמ' 54.

42 כתובות נ א ועח ב; ב"ק פח ב; ב"מ לה א, צ ב; ב"ב נ א, קלט ב. בכתובות נ א אמרו: מאן מרא דשמעתא דאושא — ר' יוסי ב"ר חנינא. ועי' לעיל סוף הערה 21 שהרי"ף והרא"ש שגורסים בתקנת שיהא אדם זן את בניו וכו' ר' יוסי (ולא ר' יהודה) בר חנינא, מפרשים שלא על זו — האשה שמכרה וכו' — בלבד כיוונו אלא אף על הקודמות שבסוגיא שם. וזה סותר יסודו של מנטל הנ"ל שתקנות אושא לא ייחסו להן חשיבות גדולה, שמתקנו היה ר' יהודה בר חנינא שלא היה חשוב כ"כ בעיני חכמי הדור, וכדי שלא ייהרס בנינו מכל וכל כותב שיש ט"ס וצריך להגיה: ר' יהודה וכו' (עי' מאמרו בתרביץ עמ' 282 והערה 27 ומש"כ לעיל בהערה 21), וזו יהא לשנות הגירסה בכל המקורות בש"ס. ומ"מ אפשר שלפי הירושלמי והג"י שלפנינו שהיא אף גירסת כמה ראשונים: ר' יהודה ב"ח, לא אמרו שר' יוסי ב"ח הוא "מרא" אלא בתקנה זו, ודלא כהרי"ף.

43 ראה ירושלמי כתובות פ"ט ה"א ושירי קרבן שם ד"ה בדין וירושלמי ב"ב פ"ח ה"ח ויפה עינים ב"ק פח ב וב"ב קלט ב.

44 תוס' הרי"ד שם ובקיצור ברש"י שם נ א, וכ"ה בפסקי הרי"ד כתובות שם ושם, ותוס' ב"ק קלט ב בד"ה התם ומאירי כתובות נ א וב"ק פח ב באריכות. הטעם דאפסיד אנפשיה וכו' הוא ב"ב שם.

45 רש"י ב"ק פח סוע"מ ב ד"ה באושא. הטעם משום איבה שכתב רש"י לתקנה זו, מקורו בשאלות פ'

פירות כקנין הגוף לא היו צריכים לתקנת אושא⁴⁶, ופירשו התוספות שמ"מ היו צריכים לתקנה אף לדיעה זו, בנותן מתנה לאשתו שקנתה ואין הבעל אוכל פירות⁴⁷, או בכתב לה דין ודברים אין לי בנכסיך ובפירותיהן ובפירי פירותיהן עד עולם דאין זה אוכל פירות⁴⁸. אך במקום אחד כתבו התוספות שאמנם לפי מה שמסיק בבבא קמא (פח ב) לבאר תקנת אושא ע"פ דעת ריש לקיש שקנין פירות לאו כקנין הגוף, משמע שלר' יוחנן לא היה בזה צורך⁴⁹. ויש מפרשים שמתקנת אושא למד ר' יוחנן שקנין פירות כקנין הגוף⁵⁰.

תקנת אושא זו נתקבלה להלכה מכל הפוסקים⁵¹, ונחלקו הגאונים אם צריך הבעל לשלם דמים ללוקח⁵². דעת רב האי גאון שהבעל מוציא מיד הלוקחות בלי דמים, וכ"פ הר"ח והרי"ף והרמב"ם וטוש"ע אלא שכתבו שאם הדמים שלקחה אצל הלוקחות הם בעין אצלו, מחזיר אותם הבעל ללוקחות ואינו יכול לומר שמציאה מצא⁵³. ויש מהראשונים שקיבלו דעת הגאונים שמשלם דמים אפילו אם אינם אצלו בעין⁵⁴, וכתב המאירי עליהם: אל תחוש לדבריהם⁵⁵. וכתב רבינו אפרים תלמיד הרי"ף, שאפילו אם הודה הבעל שדמי מכר בידו אינו חייב להחזיר כלום ללוקח. ואם הודה הבעל שברשותו מכרה, אינו מוציא מיד הלוקחות, שהיא כשלוחו. ואם רוצה הלוקח מחרים על הבעל שלא עשה שום הערמה ושלא נתן רשות למכור⁵⁶.

פנחס, עי' גליוני הש"ס כתובות נ, א.

46 עי' תוס' ב"ק שם ד"ה באושא ובכתובות נ א ד"ה הבעל, אמנם כתבו התוס' לפי תירוצו אחד שלא נצרכה תקנת אושא אלא לדעת ריש לקיש האומר קנין פירות לאו כקה"ג, ועי' אריכות בזה בס' יד דוד (זינצהיים) ב"מ צו ב.

47 תוס' כתובות שם בתי' ב.

48 שם וכתוב' ב"ק שם. בסוגית ב"ק שם משמע שתקנת אושא זו אינה דבר ברור ומקובל מכולם, שתחילה אומר תנינא לתקנת אושא, ומנסה להביא לה ראייה מן המשנה ודוחה הראייה (שם פט א), ועוד שם (פט ב): לימא תקנת אושא תנאי היא וכו' עיי"ש. ולענין אם אצטריך תקנת אושא לר"י, ע"ע תוס' ב"ב קלו ב ד"ה ר' יוחנן ויבמות לו ב ד"ה קנין. ועי' מהרש"א לתוס' כתובות נ א.

49 תוס' יבמות שם.

50 תוס' ישנים שם בשם י"מ, וכתבו שאינו נראה שא"כ למה סובר ר"ל קנין פירות לאו כקה"ג "הא הוא ודאי לא פליג אתקנת אושא". ועי' שירי קרבן לירושלמי כתובות פ"ט ה"א ד"ה בדין, שמביא ראייה מירושלמי שם שתקנת אושא איצטריכא אף לדעת ר"י. ועי' ספרו של בלוך סי' ל.

51 רי"ף כתובות נ א ורא"ש שם, וכ"פ הר"ח בכ"מ והשאלות בפ' בלק והובאו באור זרוע ב"ק סי' שנח, ומסיים: וכן הלכתא בתקנת אושא, וכ"פ בפסקי הרי"ד כתובות ושאר ראשונים שם. וכ"פ הרמב"ם פכ"ב מאישות ה"ז וטוש"ע אהע"ז סי' צ ס"ט בלא הזכרת "תקנת אושא".

52 מחלוקת הגאונים מובאת במ"מ אישות שם ובטור שם, ועי' טור שהגאונים הסוברים שהבעל צריך ליתן דמים ללוקח דינו כהכיר בה שאינה שלו ולקחה, שיש לו דמים ולדעה זו אם השביח הלוקח גובה השבח מן הבעל.

53 כ"כ הרי"ף והרא"ש והרמב"ם וטוש"ע – ע"פ הרי"ף ור"ח, עי' טור שם ומ"מ שם, ועי' מ"מ בשם הרשב"א למה היה עולה על הדעת שיטעון מציאה מצא, וכ"כ משמו הר"ן והובא בב"י שם. הב"ח מבאר טעם דעה זו שאין זה דומה לשאר מקומות שתיקנו חכמים להחזיר הדמים אע"פ שהכיר בה הלוקח שאינה של המוכר, שמפני תקנת השוק תקנו כן ולא עשו תקנת השוק באשה שמכרה מנכסיה בחיי בעלה. ועי' כמה ראשונים בשיטמ"ק הסוברים כן, וכ"פ הנימוק". ועי' אור"ז ב"מ סי' שט.

54 כ"פ הרא"ה בחיד' ומובא בשיטמ"ק שם ובעל העיטור מהד' רמ"י דל"ו ג בשם גאונים, ועי' דרישה שם אות ה וכ"כ המאירי כתובות בשם "יש חולקים".

55 המאירי שם.

56 דברי רבינו אפרים מובאים בחיד' הרשב"א (ירושלים תשל"ג), עמ' קמט, בשיטה להר"ן, במ"מ שם, בר"ן לרי"ף, ברבי' ירוחם נתיב כג ח"ד ובטור שם. בר"ן לרי"ף ובמ"מ מובאים הדברים ע"פ הרשב"א. המאירי מביאו בקיצור בשם "הגאונים", ועי' ספרי "רבינו אפרים", עמ' 265-266. מכל הראשונים הנ"ל שהביאו דעתו בלי תגובה משמע שפוסקים כמותו, וכ"פ בשו"ע שם סעי' נ, אולם הב"ח, אחר שמאריך

מסוגיית בבא קמא⁵⁷ משמע שתקנת אושא העלתה שיעבודו של בעל על הנכסים והחלישה בעלותה של האשה עליהם. שם מביא סתירה בברייתות, לפי אחת עבדי מלוג יוצאים בשן ועין לאשה אבל לא לאיש ולפי אחרת אינם יוצאים לא לאיש ולא לאשה, ומפרש שנחלקו בתקנת אושא, או כאן קודם תקנה כאן לאחר תקנה. ופירש רש"י שלמי שסובר תקנת אושא אין העבד יוצא לחירות בשן ועין לא לאיש ולא לאשה, לאיש לא, שגופו אינו קנוי לו וקנין פירות לאו כקנין הגוף דמי, ולאשה לא שהרי אלמוהו לשיעבודה להיות נחשב כקנין הגוף⁵⁸. ויש שתמהו מזה לדעת הסוברים שתכמים לא העמידו דבריהם במקום איסור⁵⁹, א"כ כיון שמן התורה אם האשה הפילה שן ועין של עבדה יוצא לחירות ואסור בשפחה ואם קידש בת ישראל קידושו קידושין ומשום תקנת אושא אינו יוצא נמצאת תקנת חכמים להתיר איסור של תורה. ונאמרו ע"ז תירוצים שונים⁶⁰.

תקנת אושא היא אפילו אם נפלו לה הנכסים מן האירוסין או קודם, כן הוכיחו התוספות ממה שלא יישבו סתירת הברייתות הנ"ל, כאן שנפלו לה באירוסין כאן שנפלו לה אחר נישואין⁶¹. וכן הורו הפוסקים⁶².

זמנה של תקנה זו לא נתברר. ממה שתירצו סתירת הברייתות כאן קודם תקנה כאן לאחר תקנה⁶³, משמע שנתקנה בזמן סידור הברייתות. ויש מהראשונים שנראה מדבריהם כי פשוט אצלם שנתקנה אחר סידור המשנה, שמפרשים מה שמקשה בכתובות (ע"ב) לימא תנינא לתקנת אושא שהגמרא מתמה: "למה הוצרכו לתקנת אושא הרי שנינו אותה במשנה"⁶⁴. מאידך המהרש"א כתב בדעת בעלי התוספות "דניחא להו לאוקמא מתניתין דהכותב לבתר חקנת אושא, דרכי שסתם המשניות בתר תקנת אושא הוה"⁶⁵, עכ"פ ברור שאין סימוכים לדעת מי שסובר שנתקנה בימי האמוראים ור' יהודה בר חנינא היה המתקן⁶⁶.

בביאור טעמו של רבי אפרים כתב ש"מדעת כל הפוסקים נראה שחולקים עליו" ומסיים "והכי נקטינן", וצ"ע.

57 פט ב.
58 רש"י שם ד"ה סברוה, וע"ע שם (צ א) שאם נחלקו בדין קנין פירות אם כק"ג, שתייהם לית להו תקנת אושא.

59 דעת רש"י ב"מ מח א ד"ה קאי.

60 ס' קהלת יעקב להרי"י אלגזי דף נד, מובא בס' יד דוד ב"ק שם ד"ה דתני ועיי"ש מה שתירץ. ועי' מש"כ בזה המשנה למלך בפ"ה מעבדים ה"ז ובס' שמחת יו"ט סי' נו.

61 תוס' כתובות ע"ב ב ד"ה לימא ע"פ ב"ק פט ב הנ"ל.

62 רמב"ם הל' אישות שם; טוש"ע שם: אפילו נפלו לה קודם שתתארס.

63 ב"ק שם, עי' לעיל בפנים.

64 שיטמ"ק כתובות ע"ב ב בשם "הראב"ד תלמיד הרשב"א", הריב"ש ותלמידי רבי יונה. ולכאורה יש להביא ראיה להיפך שאף בב"ק פט א אמר: תנינא לתקנת אושא ממשנה שם פז א ולא אמר "לימא", משמע שלא קשה להם הדבר, ואולי גורסים הראשונים גם שם לימא. ועי' קצוה"ח סי' תכד ס"ק ב ומש"כ בחיד' ר' מאיר שמחה לב"ק שם.

65 מהרש"א שם נ א לתור"ה הבעל מוציא.

66 עי' לעיל הערה 42 שזו דעת מנטל, ועיי"ש מש"כ לדחות דבריו. מנטל סובר שיותר מסתבר שר' יהודה ב"ח היה המתקן "שהיה תושב באושא", מאשר ר' יוסי בר חנינא שהיה לדעתו תושב טבריא (עי' תרכ"ץ שם 283). מהאמור נראה פשוט שר' יוסי בר חנינא רק מסר על מה שנחקן לפני זמנו — בזמן התנאים כשהיו שם הסנהדרין, או אחריהם.

אגב ראיתי דבר תמוה בשיטמ"ק על סוגיא זו בשם רש"י מהדו"ק (כתובות נ א ד"ה וז"ל רש"י): "אוכלוסא דאושא ששים רבוא". ואיני יודע למה כתבה רש"י שם שאין בזה נ"מ לדינא בהלכה הנדונה, ומנין לו זה. מנטל כותב בתרכ"ץ שם עמ' 283 שאושא היתה "עיירה קטנה" (עיי"ש ציון 37). ויתכן שזה אמת מבחינה גיאוגרפית, עי' אנצ' לגיאוג' התלמודית ערך אושא שהיא קבועה כמו 12 ק"מ מחיפה. ועי' כפתור ופרח פי"א ע"מ מז, ועי' אוצר ישראל שם. ומ"מ נראה שהיתה באותם הימים מרכז גדול לתורה

ד. המבזבז אל יבזבז יותר מחומש

באושא התקיננו, המבזבז אל יבזבז יותר מחומש⁶⁷, שלא יוציא על צדקה⁶⁸ יותר מחומש של רכושו שמא יצטרך לבריות⁶⁹. בערכין אמרו שנחלקו בזה תנאים ור' אליעזר במשנה שם לית ליה תקנת אושא⁷⁰. לפי נוסח הבבלי התקנה היתה שלילית, שלא יבזבז יותר מחומש אך לא משמע שהטילו חובה או מצוה על האדם שיתן עד חומש. אבל בירושלמי הנוסחה הוא: באושא נמנו שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצוה⁷¹, משמע שבכלל התקנה שיתן עכ"פ חומש. ואמנם הרמב"ם ראה כנראה בבבלי וירושלמי שני חצאים של אותה תקנה והאחד ממלא את חבירו, והדין "שלא יפזר יותר מחומש" כדי "שלא יאבד כל ממנו ויצטרך לבריות" כתב בהלכות ערכין (פ"ה הי"ג), והדין ליתן חומש מנכסיו מביא בהלכות מתנות עניים (פ"ז ה"ה) אלא שקורא לנתינת חומש "מצוה מן המובחר", והכסף משנה ציין בשני המקומות שעל סמך תקנת אושא כתב כן.

בפירוש המשניות ריש פאה הרמב"ם: "ואמרו כאן שגמילות חסדים אין לה שיעור, ר"ל בהשתתפות האדם בגופו אבל השתתפותו בממונו יש לו גבול והוא חמישית ממנו ואינו חייב לתת יותר מחמישית ממנו אלא אם עשה כן במדת חסידות⁷², ואמרו נמנו באושא להיות אדם מפריש חומש נכסיו למצוה, וכיארור השאלה הזו אצלי כך, אם ראה אדם שבוים הרי הוטל עליו לפדותם כמו שצוה ה', או [שראה] רעבים או ערומים הרי הוטל עליו להאכילם ולכסותם... אם צורך פדיונם [או שאר מחסורם] הוא פחות מחומש ממנו או חמישיתו, אבל אם הם צריכים יותר מחומש ממנו נותן החומש בלבד ומסתלק ואין עליו חטא... אבל אם לא יזדמן לו שום דבר מכל מה שאמרנו, מפריש את החומש מכל הכנסותיו... ומוציא בדבר מצוה⁷³, החיד"א בברכי יוסף (יו"ד סי' רמט ס"ק א) מביא אחרונים שתמהו על דברי רמב"ם אלה, שהם בסתירה עם לשון הגמרא ועם מה שפסק הוא עצמו בהלכות מתנות עניים, ששם משמע שאסרו יותר מחומש וכאן כתב שממדת חסידות מותר⁷⁴.

והיו עולים אליה ממקומות רחוקים לשמוע דברי תורה, ראה למשל שיר השירים רבה פ"ב ה: "ואתם אחינו רבותינו גדולי התורה מי שנצטער בכך עשרה מיל או עשרים או שלשים או ארבעים כדי לשמוע דברי תורה". ואולי כוונת רש"י שהיתה חשוכה כעיר של ששים רבוא, או שהיתה אז מרכז האומה הישראלית שנחשבת בת ששים רבוא נשמות כמש"כ בספרים, והוא דוחק.

67 כתובות נ א ושם סז ב וערכין כח א; ירושלמי פאה פ"א ה"א ושם: באושא נמנו. בכל המקורות בבבלי נמסרה משם ר' אילעא בלבד, ועי' לעיל הערה 28; בירושלמי: ר"ש בן לקיש בשם ר' יוסי ב"ר חנינא, ולכאורה אף מכאן ראייה נגד מנטל שמייחס כולן לר' יהודה בר חנינא, אולם בשינויי נוסחאות מציין שבד"ו: ר' יהודה ב"ח, אף כאן. ועי' להלן על הבדל חשוב בנוסח התקנה בין הבבלי והירושלמי.

68 המאירי כתב: להקדיש, והיינו הן, וכמ"ש בערכין, ששם נאמרו הדברים לענין הקדש לגבוה ובתנאם תמה המהדיר, ואדרבה ממש"פ רש"י בערכין: המבזבז – לעניים, בעת ששם המדובר בהקדש משמע שתקנת אושא על כל המבזבזים נאמרה, בין לעניים בין להקדש. ועי' שיטמ"ק שברש"י מהדו"ק כתב המבזבז נכסיו להקדש.

69 ברייתא כתובות שם.

70 ערכין שם, ועי' רש"י שם ד"ה חומש שלר' אליעזר שלא אמר כראב"ע "שיהא אדם חס על נכסיו" לית ליה דר' אילא "דאי בזבז נכסיו לא איכפת לן", כל זמן "ששייר לעצמו קצת".

71 ירושלמי פאה שם.

72 וכ"כ בהל' ערכין שהמפזר כל נכסיו "אין זו חסידות אלא שטות" והוא מאלה שקראו חכמים "חסיד שוטה", ומש"כ כאן שרשאי לעשות ע"פ מדת חסידות היינו יותר מחומש קצת אבל לא כל נכסיו, או אפילו רובו או חציו, ולפיכך תמהו על דין המבזבז ממר עיקבא שחילק חצי ממנו, ואמרו שבשעת מיתה שאני (כתובות סז ב), ועי' להלן.

73 פהמ"ש מהד' הר"י קאפח.

74 כן תמהו מהר"ש יפה בפ"י יפה מראה לירושלמי פאה שם ובס' מעיל צדקה סי' תתת"ו, עי' ברכ"י שם.

הרי"ד זינצהיים מבאר דעת הרמב"ם שסובר כי מה שאמרו בערכין (כח א) שר"א וראב"ע נחלקו בתקנת אושא, שר"א (הת"ק במשנה שם) לית ליה דין אל יבזבו יותר מחומש, אין הכוונה שחולק על התקנה אלא שנחלקו באיזה אופן היתה התקנה, או המסורה העתיקה לזה⁷⁴, ר"א סובר כר' אילעא שאסרו לבזבו יותר מחומש, ור"א סובר שמצד המסורה הקדומה, שנקבעה אח"כ כתקנת אושא⁷⁴, עד חומש חובה ומחומש ואילך תלוי במידת חסידותו של המבזבז, והרמב"ם פסק כר"א⁷⁴, עיי"ש. ואמנם הרמב"ם כתב בפירוש המשנה שהלכה כתנא קמא ונראה שגורס ר' אלעזר ולא ר' אליעזר שאין הלכה כמותו⁷⁴.

החיד"א סובר שיש חילוק בין הבא לחלק מנכסיו לעניים מאליו ומעצמו בלי הודמנות מכריחה לכך ובין מי שנזדמנו לו שבויים או ערומים ורעבים שצריכים למלאות די מחסורם. הדין אל יבזבו שבבבלי הוא במי שעושה מרצונו ולא מחמת נחיצות דחופה — שכן משמע לשון בזבז ופיזור⁷⁵ — בזה אין עליו חיוב לבזבו חומש ואם תאווה נפשו לפזר אסור לו לבזבו כלום יותר מחומש, אפילו דבר מועט. בירושלמי המדובר במי שנתחדשה לו סיבה מכוחת כנ"ל, באלה תיקנו שיתן חומש, שזה צריך ליתן ואם בא להוסיף ממדת חסידות רשאי, ושני הדינים מתקנת אושא. נמצא שאין סתירה בין הבבלי והירושלמי ולא בפסקי הרמב"ם. בהלכות ערכין מיירי כשבא לחלק מעצמו, דומיא דמקדיש ומחרים וע"כ הביא שם צד התקנה אל יפזר יותר מחומש, ובהלכות מתנות עניים מיירי בבא אצלו עני ושאל די מחסורו, בזה כתב שיתן עד חמישית מנכסיו למצוה מן המובחר ולא כתב שלא יתן יותר מחומש, שאם לא מילא מחסור העני או העניים בחומש מנכסיו ורצה להוסיף ממדת חסידות, רשאי⁷⁶.

אבל בשאלת יעב"ץ (ח"א סי' ג', דף י' ע"ד) כתב שבמקרה של מצב דחוף חובה היא למלאות מחסור העני אפילו אם כבר נתן חומש ויותר, וז"ל "במקום שאין רבים מצויים ולא קופה של צדקה כדי להשלים מהם לעני מה שחסר לו, ודאי חובה היא על העשיר לפרנסו וליתן לו כל צרכו... ואין בזה שיעור, שאפילו כבר הוציא בצדקה מעשר, וגם חומש, אינו נפטר מלתת לעני הנמצא עמו די מחסורו, אם אי אפשר מן הציבור, וזה לדברי הכל... ולא אמרו המבזבז אל יבזבו יותר מחומש אלא במקום שעניי עירו יש להם על מה שיסמכו והוא רוצה לבזבו כדי לפרנסם בריווח", עכ"ל. וצ"ע זו מנין לו, שמשמע מדבריו שלא ממדת חסידות בלבד אמר אלא מצד הדין וחובה⁷⁶.

החיד"א (שם) מקשה שהיפה מראה סותר עצמו, שמתחילה כתב שהתקנה היתה לחייב חומש ואח"כ כתב שהתקנה היתה שלא יוסיף על חומש, ולפמ"ש"כ בפנים לק"מ, ששתיהן אמת.

74 א ע' להלן הערה 110.

74 ב ע' להלן ציונים 100-101. 74 ג יד דוד פאה שם. 74 ד ע' הערה 110.

75 ולפ"ז מה שמסופר בבבלי, מעשה באחד שביקש לבזבו יותר מחומש ולא הניחו ר' ישבב (כתובות נ א), ומעשה דמר עוקבא (שם סז ב), שאם לא שעשה בשעת מיתה לא היו מניחים לו מצד תקנת אושא, באלה המדובר שבאו לחלק מחפץ לב ולא מחמת שנזדמן להם צורך לכך (ע' ברכ"י שם).

76 ברכ"י שם ד"ה ואפשר ליישב. ומ"מ מרגיש שם שיש שינוי בין מש"כ בפ' המשנה למש"כ הרמב"ם בחיבורו, שלפי דבריו בפהמ"ש חומש חייב ליתן עכ"פ כשזדמן לו מצב הכרחי, ולפי חיבורו אף במצב כזה אינו חיוב אלא מצוה מן המובחר ליתן חומש. ועיי"ש בברכ"י ס"ק ב שמביא דברי יפה מראה על מעשה מונבז המלך בירושלמי שחילק כל נכסיו וז"ל, אפילו תימא דבימיו היתה התקנה דלא יבזבו יותר מחומש לא קשיא דזה בשני בצורת הוה, ע"כ. והכרחי עצמו מתרץ, כיון דטעם אל יבזבו יותר מחומש הוא כדי שלא יצטרך לבריות, במלך לא שייך זה שיכול להטיל מסים וארנוניות. ועי' ידי אליהו תיקון צג שלא עמד על כ"ז. וע"ע להלן ציונים 98-99, ועי' צפנת פענח סוף הלי' ערכין שהביא דעת הרמב"ם "שרק ליתן כל ממונו אין זה חסידות אבל יותר מחומש שפיר מותר".

76 א ראה גם הרש"ש ערכין כח א שהדרשה אפס כי לא יהיה בך אביון, שלך קודם (ב"מ לג א וסנהדרין סד ב), היינו שאין חיוב לבזבו הכל אבל ממדת חסידות רשאי, וכדברי הרמב"ם בפיהמ"ש, וכן מה שאמרו

בירושלמי שאלו, אם לפי התקנה צריך ליתן חומש מהנכסים בכל שנה ושנה, בחמש שנים יפסיד את כל רכושו, ותירצו, בתחילה נותן חומש מהקרן מכאן ואילך מן השכר – מהרווחים⁷⁷. וכן נפסקה ההלכה: יתן אדם [לצדקה] עד חומש מנכסיו למצוה מן המובחר⁷⁸, וחומש זה שאמרו, שנה ראשונה מהקרן מכאן ואילך חומש שהרוויח בכל שנה⁷⁹.

המקור לתקנת אושא הוא – לפי הבבלי – מפסוק "וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך (בראשית כח, כב), שני עישורים, והיינו חומש⁸⁰. ומה שאמרו הכתוב כלשון שני מעשרות ולא אמר חומש, ביאר בשיטה מקובצת שבא ללמדנו שטוב יותר ליתן הצדקה בזה אחר זה מלייתן הכל בבת אחת, וכמו שכתב הרמב"ם בפירוש המשנה "והכל לפי רוב המעשה" (אבות פרק ג משנה יח), שהנותן אלף זוז לצדקה באלף פעמים עדיף מהנותן אלף זוז בבת אחת⁸¹, ועוד שבכל שנה ושנה היו ישראל חייבים להפריש שני מעשרות, שנה ראשונה ושניה מעשר ראשון ומעשר שני, שלישית מעשר ראשון ומעשר עני וכו' וכשמוציא החומש בשתי פעמים הרי זה דומה כאילו הפריש שני מעשרות שחייבה התורה⁸². וכתבו אחרונים שיעשה החשבון לצדקה בכל חצי שנה, בסוף חצי שנה יתן מעשר ובסוף השנה יתן מעשר פעם שניה ונמצא בין הכל נותן חומש לשנה⁸³. הנודע ביהודה מפרש עם המקור שבבבלי לחומש מה שקשה שהתוס' והרא"ש מעתיקים הירושלמי תחילה מהקרן ואח"כ מהריווח – שנה ראשונה מהקרן מכאן ואילך בכל שנה ושנה, חומש מהריווח⁸⁴, שמה זה ענין לשנה הראשונה או השניה, היה להם לומר פעם ראשונה יפריש חומש מהקרן ואח"כ בכל פעם חומש מן הריווח, בפרט שבירושלמי לא נאמר שנה ראשונה ושאר השנים⁸⁵. וכתב שלפי מה שפירשו בבבלי עשר אעשרנו – שני עישורים, והיינו חומש יש לפרש גם הפסוק "עשר תעשר" (דברים יד כב) שני עישורים והיינו חומש ושם הרי נאמר "שנה שנה"⁸⁶.

באלעזר איש בירתא: "שקל כל דהוה בהדיא ויהב" להו [לגבאי צדקה] (תענית כד א), היינו ממדת חסידות, ולדברי יעב"ץ הג"ל יש לומר ששם מצד הדין היה חייב.

77 ירושלמי פאה שם ופני משה שם.

78 רמב"ם פ"ז ממתנות עניים ה"ה; טוש"ע יו"ד סי' רמט ס"א.

79 טור ושו"ע שם ע"פ הירושלמי, וכן הביאו הירושלמי תוס' כתובות שם והראשונים, ומה שקשה על התוס' והפוסקים, שבירושלמי לא נאמר שנה ראשונה ושאר השנים, עי' להלן מה שהבאנו מהנוב"י. הרא"ש מביאו אך הרי"ף והרמב"ם השמיטוהו. הרמ"א מוסיף: ואל יבזבז אדם יותר מחומש וכו', ולפמש"כ לעיל הוא חלק מהתקנה. והרמב"ם הביאו בסופ"ח מערכין, וצ"ע למה לא הביאו המחבר, בפרט שהוא מציין ע"ז בבית יוסף (בשביל שהטור לא הביאו), שו"ר שבבבלי יוסף שם סק"י תמה על השמטת הטור והשו"ע דין אל יבזבז וכו', ועיי"ש שתירצו דחוק.

80 גמרא ורש"י כתובות שם. בגמ' מקשה, אם המעשר השני הוא מהנשאר אחר המעשר הראשון הרי אין כאן חומש, ומתרץ מאחר שלא נכתב אעשר לך אלא אעשרנו פירושו שהמעשר השני יהיה בדיוק כהראשון, ועי' רש"י שם.

81 הרמב"ם שם מפרש הטעם שהעושה מעשים טובים פעמים רבות קונה לנפשו מדת הנדיבות עד שנעשית אצלו הרגל ותכונה. וקשה קצת א"כ למה אמר ליתן החומש בשתי פעמים, ונראה שלפיכך מביא השיטמ"ק דברי הרב המעילי אח"ז, ליישב למה פעמיים ולא פעמים רבות, ראה בסמוך.

82 שיטמ"ק בשם הרב המעילי וכפי שהבין דבריו החיד"א בברכ"י ס"ק ח.

83 כנה"ג סי' רמט בשם תשו' כת"י וכפי שפ"י הדברים בברכ"י שם, וע"ע ברכ"י ס"ק ה על הילפותא עשר אעשרנו.

84 עי' לעיל ציון 79, וכן העתיקו הסמ"ג עשין קסב והטור סי' רמט.

85 עי' לעיל ציון 77, ואמנם הנוב"י הרגיש שמתחילת דברי הירושלמי הוכיחו כן, שאמר לחמש שנים יפסיד כל נכסיו, משמע שנותן חומש בכל שנה, אלא שזה גופה צ"ב מנין לו לירושלמי שזה בכל שנה ושנה, ועי' בפנים.

86 שו"ת נוב"י מהדר"ת יו"ד סי' קצח, ועי' שם בהג' בן המחבר שמפרש בזה דברי הכנה"ג הג"ל בשם תשו'

דוקא בחייו אמרו אל יבזבו יותר מחומש אבל בשעת מיתה נותן כמה שירצה, כן הוכיחו בבבלי ממעשה דמר עוקבא בזבו חצי ממונו לצדקה "כי קא ניחא נפשיה"⁸⁷. מהפוסקים הביאו פרט זה להלכה הרי"ף והרא"ש⁸⁸ והרמ"א בשו"ע⁸⁹. הרמב"ם, הטור והמחבר בשו"ע השמיטוהו. הב"ח מבאר שסוברים דוקא מר עוקבא שאף שבזבו "חצי ממונו" עדיין הניח עושר רב בנכסים אבל אחר אין לו לבזבו חצי ממונו ולגרום ליורשיו שירדו מנכסיהם ולפיכך לא כתבו דין בזבו לאחר מיתה, "אלא כל אחר יעשה לפי עושרו ולפי מעמד יורשיו"⁹⁰.

הרמ"א בשו"ע כותב: "אבל בשעת מותו יכול אדם ליתן צדקה כל מה שירצה". וכ"כ בבית יוסף ("כל מה שירצה") וממשיך להביא המעשה דמר עוקבא שחילק חצי ממונו. וכתב החיד"א⁹¹ שכל שירצה לאו דוקא אלא הואיל ואמרו שמחיים אל יבזבו יותר מחומש הוסיפו שבשעת מיתה אינו מוגבל לכך, אלא נותן רביע, שליש או אפילו מחצה, כמר עוקבא. ואמנם הרא"ש⁹² דקדק לכתוב: יכול לבזבו יותר מחומש⁹³. אבל כפי הנראה היתה גירסה בראשונים שמר עוקבא חלק כל נכסיו. בשיטה מקובצת מביא מתלמידי רבי יונה: "וה"מ מחיים אבל בשעת מיתה יכול לבזבו ולעשות כרצונו כדחזינן בעובדא דמר עוקבא שעשה צדקות הרבה בחייו ובשעת פטירתו מנה הכל... ובזבזינהו לכולהו נכסי", ותר"י מוסיפים: "ואפילו בשעת מיתה נראים הדברים שאע"פ שיכול לבזבו יותר מחומש מ"מ אין לו לבזבו הכל לגמרי אלא שיניח קצת ליורשיו"⁹⁴. כעין זה כתב המאירי: "אבל בשעת מיתתו אפילו אם רצה להקדיש כל נכסיו יקדיש ואין בכך כלום, אלא שאם יש לו בנים או קרובים הצריכים לכך ראוי לו למצו את דרכיו שלא להעביר נחלה מהם ביותר מדאי..."⁹⁵.

כת"י (לעיל ציון 83). ועי' ברכ"י ס"ק י' שמה שכותב הכנה"ג בשם תשו' הנ"ל שמפריש מעשר מהקרן וחומש מהריוח, נוסחה מוטעת נזדמנה לו מאותה תשובה ולפי הנוסח שאצלו ז"ל, "ואם ירצה עוד לעשות יותר ימתין עוד עד סוף השנה לעשות חשבונו ויפריש מהריוח חמישית אחרי שבתחילה הפריש מהקרן וכן כתוב בהדיא בירושלמי" עכ"ל. "הרי שכתב אחר שבתחילה הפריש מהקרן וכוונתו חומש דביה איירי". וצ"ב דא"כ משמע מדבריו שנותן חומש פעמיים בשנה ולעיל (ראה ציון 83) מביא מתשו' זו שמחלק את החומש לשני מעשרות.

87 כתובות סז ב. קפט. ובגט פשוט 88 שם פ"ד דף נ א.

89 יו"ד שם. וצ"ע על המחבר שמביאו בכ"י שם.

90 ב"ח שם, ועיי"ש שתירץ תי' אחר דוחק. ואף תירוצו זה נדחה בברכ"י שם ס"ק יד. גם צ"ב סוף דבריו שהניחו לכל אחד שיעשה כפי עושרו ומצב היורשים, אם ר"ל שאם ירצה מבזבו יותר מחצי או הכל אם מצבו מרשה, נמצא שמבטלים תקנת אושא בשעת מיתה יותר ממ"ש בש"ס והיה להר"ן לפרש, ועי' להלן בסמוך.

91 ברכ"י שם ס"ק טו. 92 פ"ד סי' טו.

93 וע"ע ברכ"י שם שתמה על מהר"ש יפה בפי' יפה מראה לירושלמי "אבל שכיב מרע מחלק כל נכסיו כמו שלמדו הפוסקים מעובדא דמר עוקבא", ותמה היכן מצא כן בפוסקים, שלא התירו אלא יותר מחומש ועד חצי ממונו ולא יותר, ואדרבה הרי אמרו הכותב את נכסיו לאחרים והניח את בניו, אין רוח חכמים נוחה ממנו (כ"ב קלג ב), עיי"ש. ואולי דוקא לאחרים סתם אמרו אבל לעניים ולצדקה ע"ז לא נאמר אין רוח חכמים נוחה.

94 שיטמ"ק שם נ א ד"ה המבזבו, ומביאו הברכ"י שם וכותב "ומשמע דהו גרסי בעובדא דמר עוקבא ובזבזינהו לכולהו וכו'", אלא שתר"י מפרשים ד"כולהו" לאו דוקא. עכ"פ משמע מדבריהם שבמניח קצת ליורשיו לא אמרו אין רוח חכמים נוחה ממנו ואפילו הוא הרבה פחות מהחצי, וכותב שכן משמע קצת משו"ת הריב"ש רס"י קסח. וכעיי"ז משמע ממאירי, ראה ציון הסמוך.

95 מזה משמע שסובר כתר"י בשתי הנקודות, שלפי מ"ש במעשה דמר עוקבא (הוא מציין לפרק מציאת האשה והוא ענין מר עוקבא) משמע שמבזבו כל נכסיו, ושצריך לחוש למ"ש הכותב נכסיו לאחרים ואינו מניח נחלה לבניו אין רוח חכמים נוחה ממנו, אלא שלפי תר"י מספיק במשאיר להם "קצת" ומלשון המאירי "למצו את צרכיו" משמע שיתן החצי להקדיש והחצי ליורשים, ודוקא אם "צריכים לכך". ויתכן שבצריכים גם תר"י יסבור כמאירי ובאין צריכים אף למאירי די במשאיר "קצת". וע"ע במאירי שם דס"ז ב: "אבל בשעת מיתה ראוי לאדם לבזבו כפי מה שיראה לו בריבוי נכסיו ומיעוט יורשיו וכפי מה שיראה

השיטה מקובצת כותב ע"פ מדרש רבה⁹⁶ שאף שאמרו אל יבזבו יותר מחומש, אם בזבו, עליו אמר הכתוב פזר נתן לאביונים צדקתו עומדת לעד (תהלים קיב ט), פירוש שבזכות זה לעולם יתברך בממון ולא יחסר לו, וכתב לחלק שאין אומרים כן אלא במבזבו לתלמוד תורה וכמו שעשה ר' עקיבא במעשה שבמדרש, אבל לחלק לעניים לא, וכמו שפירש רש"י: המבזבו – לעניים⁹⁷.

מדברי הרע"ב ריש פאה משמע שסובר בזבו חומש חובה היא ולא מצוה מן המוכרח בלבד שכתב וז"ל, אבל גמילות חסדים דבממונו... יש להן שיעור, שיתן בכל פעם שתבוא מצוה כזו לידו חמישית מן הריוח שבנכסיו ותו לא מחייב דהכי אמרינן המבזבו אל יבזבו יותר מחומש. הלכך מיבעי ליה לאיניש לאפרושי חמישית הריוח בכל עת כדי שיהא מצוי כל זמן שיבוא גמילות חסד לידו שיקיימו ובהכי נפיק ידי חובתו, עכ"ל (רע"ב פאה פ"א מ"א). ותמהו עליו שלא הזכיר שבפעם הראשונה נותן חומש מהקדן⁹⁸.

הגר"א בשנות אליהו (למשניות פאה שם) סובר שדין חומש לצדקה הוא חיוב דאורייתא, וז"ל "וגמ"ח, ירושלמי הדא דתימא [שאין לגמ"ח שיעור] בגופו אבל בממונו יש לה שיעור דתנן המבזבו לא יבזבו יותר מחומש, והוא מן התורה, והא דאיתא בגמרא דילן באושא התקינן המבזבו וכו' הפי' שהיה מקודם הלכה למשה מסיני דאל יבזבו יותר וכו' ואח"כ שכחו וחזרו ויסדו [באושא] כהלכה ראשונה, וזה פי' באושא התקינן, דשם חזרו להלכה למשה מסיני הקדומה, וכן איתא בירושלמי, עכ"ל⁹⁹.

לו שחיסר בחייו ממה שהיה ראוי לעשות, וע"ז מביא ממעשה דמר עוקבא "שחשב בשעת מותו מה שנתן צדקה בחייו ואע"פ שהיה עולה לחשבון גדול מצא בעצמו דכדבעי ליה לא עבד, אמר זוודין קלילין ואורחא רחיקא והקדיש לעניים חצי ממונו", משמע שמפרש שאילו היה מר עוקבא חושב שהיה ראוי לו בחייו לעשות עוד יותר היה רשאי ליתן יותר מהחצי. ואפשר שלכך כיון הב"ח (סי' רמט) בתירוצו הראשון על הרמב"ם והטור שלא הביאו החילוק בין מחיים ובין בשעת מיתה וכתב וז"ל "ואפשר דטעמו כן דאין שיעור לדבר, שהרי מר עוקבא בזבו לפלגא דנכסיה וליכא למילף מיניה דפלגא שרי טפי לא, דדילמא אפילו טפי נמי, אלא דכיון דאיהו הוה מבזבו בחייו חומש בנכסיו לכך לא היה מבזבו כמותו כ"א פלגא ותו לא, אבל אחר דאינו מבזבו בחייו חומש מנכסיו יש לו לבזבו אפילו טפי מפלגא", עכ"ל. והיינו כמש"כ בדעת המאירי שאילו היה מר עוקבא מרגיש שצריך ליתן יותר מפני שחיסר הרבה בחייו, היה נותן יותר.

בברכ"י שם סוס"ק יד מביא מס' יוחסין שמר עוקבא בזבו שליש נכסיו, ושכ"כ בסדר הדורות. ביוחסין השלם הוצ' פליפובסקי בערכו, עמ' 175 ליתא, ובסדר הדורות ח"ב עמ' 301 כתוב שליש ותיקן המהדיר "פלגא". ואין צורך לתקן שיש מקור לגירסא זו בשאלתות פ' תרומה מהד' מירסקי סוס"י עא: וה"מ שלא יבזבו יותר מחומש מחיים "אבל לאחר מיתה עד תילתא וכן הילכתא", ונשנו הדברים בשאלתות פ' שקלים סוס"י עג, וכ"ה באורחות חיים ח"ב דין צדקה עמ' 441 "תלתא". אגב הל' בשאלתות לענין להפקיר נכסיו, שמחיים "נותנים לו רשות" עד חומש ולאחר מיתה עד שליש, ועי' גליוני הש"ס כתובות נ א שכיון שכל השאלתא בענין צדקה צ"ל שאף זה בצדקה, שדין אל יבזבו בש"ס בצדקה נאמר אלא שקורא לבזבו גדול, הפקר כמי שאינו חושש על נכסיו. והוא דוחק. שו"ר בצפנת פענח סוף הל' ערכין שכנראה הבין דברי השאלתות כפשוטם שרק להפקיר אסור אבל ליתן לצדקה או מתנה מותר אף יותר.

96 "פרשת בהר", והוא ביק"ר לד טז, ועי' יפה תואר שם.

97 ומובא בברכ"י יו"ד שם ס"ק יג.

98 תוספות אנשי שם למשניות שם; ברכ"י יו"ד שם ס"ק י, ושם ג"כ תמה עליו במש"כ שהיא חובה ורמב"ם והפוסקים כתבו שהוא למצוה מן החובות. ובתוס' אנ"ש מביא מהג' יעב"ץ שכתב על הרע"ב: "אין זה מדויק, שהרי כך אמרו המבזבו אל יבזבו וכו', לא חייבו חומש אלא אם רצה לעשות ממידת חסידות ומ"מ לא יוסיף יותר מחומש". ועי' לעיל הערות 74-76.

99 שנו"א בפ"י הארוך. וצ"ע, שאם כוונתו שמחייב ליתן חומש מה"ת למה לא השיג בביאוריו לשו"ע עמ"ש "יתן עד חומש נכסיו מצוה מן המוכרח". לפיכך נראה שעל האיסור לבזבו יותר מחומש אמר שהוא מה"ת, ואע"פ שבירושלמי שמביא ממנו לא נאמר האיסור לבזבו יותר אלא שיפריש חומש,

בירושלמי שעליו הסתמך הגר"א נאמר כך: "מעשה ברכי ישבב שעמד והחליק את כל נכסיו לעניים, שלח לו רבן גמליאל והלא אמרו חומש מנכסיו למצוות, ור"ג לא קודם לאושא היה? — שהרי ביבנה היה קודם שגלתה סנהדרין משם לאושא וחומש באושא הוא דהתקינו ומנין זה לו לר"ג (פ"מ) — ר' יוסי ב"ר בון בשם ר' לוי, כך היתה הלכה בידם ושכחוה, ועמדו השניים — דור של הסנהדרין באושא — והסכימו על דעת הראשונים ללמדך שכל דבר שבי"ד נותנים נפשם עליו — יגעים בו לחקור אחר הדבר להעמידו על בוריו — הוא "מתקיים כמו שנאמר למשה מסיני"¹⁰⁰. הגר"א מפרש "כך היתה הלכה בידם" — הלכה למשה מסיני, כנראה על סמך הסיום "מתקיים כמה שנאמר למשה מסיני", אלא שצ"ע שאותו הלשון ממש נאמר בירושלמי בכמה מקומות, כגזירת י"ח דבר (ירושלמי שבת פ"א ה"ד; כתובות פ"ח הי"א), ולא עלתה על דעת איש לומר בשביל כך שי"ח דבר הם הלל"מ¹⁰¹.
 הראשונים מפרשים אף מה שאמרו במצוה עד שליש¹⁰² ולא יותר עם תקנת אושא זו, וז"ל הראב"ד, קשיא לי וכי יש דמים למצוות ואיך יכול לומר שלא יקנה לולב ואתרוג אלא כדי כך וכך... וי"ל עד כדי שלא יבוא לידי עוני ויצטרך לבריות כמו שאמרו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש שמא יעני ויפיל עצמו על הציבור, עכ"ל¹⁰³. וכן כתבו התוס'¹⁰⁴ והרא"ש¹⁰⁵, שאין אדם חייב לבזבז הון רב בשביל מצוה אחת ואפילו היא מצוה עוברת כאתרוג ולולב, שהרי "תקנו חכמים המבזבז אל יבזבז יותר מחומש"¹⁰⁶. ומה שאמרו שרבן גמליאל קנה אתרוג באלף זוז (סוכה מא ב) פירשו הרא"ש ורבי' ירוחם שהוא גוזמא¹⁰⁷. ומבאר הב"ח שאין הכוונה לגוזמא ממש, שמי הגיד להם שאלף זוז אצל ר"ג היה יותר מחומש של רכוש, אלא ר"ל רבותא ודבר גדול, שמצד הדין לא היה חייב לקנותו לפי שאלף זוז היה אצלו יותר מחומש, אבל קנאו משום שהיתה המצוה חביבה עליו, ומ"מ לא קשה האיך עבר ר"ג על מ"ש אל יבזבז יותר מחומש, שהרי אמרו הטעם שמא יצטרך לבריות וזה לא שייך בנשיא שבלא זה כל צרכיו מוטלים על הציבור¹⁰⁸. ודוקא במצות עשה אמרו אל יבזבז יותר מחומש, אבל שלא לעבור על מצות ל"ת חייב אדם ליתן כל הון ביתו למנוע מעבירה¹⁰⁹.

התוספות

- הדברים שבירושלמי שמהם הוציא הגר"א באים שם אחר שרימזו על איסור הבזבז, ראה להלן בפנים.
- 100 ירושלמי שם ג רע"מ א.
- 101 שו"ר שתמה כן בתורה תמימה פ' ויצא עה"פ עשר אעשרנו לך והניח בצ"ע. ולפמש"כ שהגר"א רק על האל יבזבז יותר אמר שהוא "מן התורה", אולי כוונתו למ"ש בבבלי ע"ז: מאי קרא, וכל אשר נתן לי עשר וגו', ומ"מ קשה מ"ש שהיה קודם תקנת אושא "הלכה למשה מסיני... ושכחו וכו'", משמע שמפרש "הלכה" שבירושלמי הלל"מ.
- 102 ב"ק ט א-ב.
- 103 הראב"ד, מובא ברשב"א ור"ן סוכה מא ב ובשיטמ"ק ב"ק שם.
- 104 ב"ק שם ע"ב ד"ה אילימא.
- 105 שם פ"א סי' ז.
- 106 רא"ש, וכע"ז בתוס' שם. וכ"כ הרי"ז נתיב יג ח"ג, והובאו בכ"י אר"ח סי' תרנו. ועי' שו"ת חות יאיר סי' קפו ממה שהביאו התוס' הא דהמבזבז ש"מ דסבירא להו דדמיין להדדי. וי"ל שמ"ש בירושלמי פאה באושא נמנו שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו "למצוה", וממשיך להביא אח"כ שלא יפזר יותר, על כל מצוה אמרו ולא לצדקה בלבד, וכמש"כ רבי' ירוחם שם וחור"י שמדמים בזה קיום שאר המצוות לצדקה, ואולי על סמך ל' "למצוה" שבירושלמי אמרו. ולזה כנראה כיון הרמב"ם בפ"י המשנה ריש פאה: "אבל אם לא יזדמן לו שום דבר מכל מה שאמרנו (ר"ל פדיון שבויים הלבשת ערומים וכו') שהזכיר קודם ביחס לתקנת אושא) מפריש את החומש מכל הכנסותיו, לא מן הקרן, ומוציאו בדבר מצוה".
- 107 רא"ש ב"ק שם ורבי' ירוחם שם. והשווה תוס' ב"ק שם: ובסוכה חשיב ליה רבותא דר"ג שקנה אתרוג באלף זוז.
- 108 ב"ח סי' תרנו. ועי' ביכורי יעקב לאו"ח שם ס"ק יא שתמה אם צריך ליתן חומש לצדקה מה ישאר לו לקניית המצוות, ומפרש לפי המנהג ליתן שני עישורים (עי' לעיל ציונים 80-86), א"כ יתן עישור אחד לצדקה והשני למצוות.
- 109 רשב"א ור"ן סוכה מא ב ושו"ת ריב"ש סי' שפז והובא ברמ"א אר"ח סי' תרנו. ועי' שו"ת חות יאיר סי'

בנוגע לזמנה, הרי מפורש בירושלמי שרכן גמליאל דיבנה לא ידע מתקנת אושא ומ"מ היה ידוע לו שאסור לבזבז יותר מדאי על צדקה – ולפי הב"ח הנ"ל אף על קיום מצוה עוברת – לפי שמסורה עתיקה היתה להם בזה ושכחוה וחזרו ויסדרו באושא. אלא שתמוה הדבר אם ר"ג דיבנה עדיין ידע המסורה וגלות אושא היתה בדור שאחריו – בימי ר' מאיר ור' יהודה – מתי נשכחה? ואולי בימי ר' ג' כבר לא היתה ידועה בציבור אף שבבית הנשיא עדיין נשמרה המסורת, ומהאי טעמא פיזר ר' ישבב כל נכסיו לעניים, שהוא אמנם לא ידע שיש איסור בדבר, אף שהיה מגדולי התנאים באותו הדור, חבירו של ר' עקיבא¹¹⁰.

ה. שיהא אדם מתגלגל עם בנו לחנכו

"באושא התקינו שיהא אדם מתגלגל עם בנו עד י"ב שנה, מכאן ואילך יורד עמו לחייו¹¹¹ ופרש"י אם בנו מסרב מללמוד, עד י"ב שנה מתגלגל עמו בנחת ובדברים רכים¹¹², מכאן ואילך יורד עמו לחייו לרדותו ברצועה ובחוסר לחם¹¹³. בגמרא מקשה ממה שא"ל רב לרב שמואל בר שילת – שהיה מלמד תינוקות – בציר מבר שית לא תקבל, בר שית קביל וספי ליה כתורא – הלעיטהו תורה כשור שאתה מלעיטו ואובסו¹¹⁴. – ונותנים ע"ז שני תירוצים. א. משש עד י"ב ספי ליה כתורא מי"ב ולמעלה יורד עמו לחייו. ב. ללימוד המקרא כופהו מגיל שש, ללימוד המשנה – מגיל שתים עשרה¹¹⁵. ומה ששנינו (אבות סופ"ה) בן חמש למקרא בן עשר למשנה פירשו התוספות דהיינו להתגלגל עמו ולא לכופו¹¹⁶. ובס' יחוסי תנאים ואמוראים לרבי יהודה ב"ר קלונימוס מפרש, מן חמש עד שש אביו מלמדו מקרא בטיפול ובנחת, ומכניסו לבית רבו כשהוא בן שש להלעיטו במקרא כשור¹¹⁷, וכן מ"ש בן עשר למשנה היינו שהאב ירגילנו לאט לאט למשנה במשך שנתיים, מגיל עשר עד י"ב, ולא יכפנו על כך, ומי"ב מתחיל ללמוד משנה בבית רבו בקביעות והרב יורד עמו לחייו אם מסרב¹¹⁸.

קלט, והטעם מפני שעבירת ל"ת היא בקום ועשה, ולא נאמרה תקנת אושא אלא על צדקה ומצוות עשה שעובר בשב ואל תעשה, ועי' חור"י שם.

110 ראה למשל תוספתא חולין פ"ב ה"ט: חזר רע"ק להיות שונה כר' ישבב; ולר' ישבב דאמר בואו ונצווה על עקיבא בן יוסף וכו' (כתובות כט ב). אך עי' בבבלי כתובות נ א, מיד אחר שמביא תקנת אל יבזבז: ומעשה באחד שביקש לבזבז יותר מחומש ולא הניח לו חבירו ומנו ר' ישבב, ואמרי לה ר' ישבב [בקש לבזבז] ולא הניח לו חבירו ומנו ר' עקיבא. לפ"ז היו או ר' ישבב או ר' עקיבא יודעים מהמסורת. [ואולי ידעוה כבר מתקנת אושא, או שמאחר שראו שאף בין החכמים לא היה הדבר ידוע עמרו וקבעוה באושא בתור תקנת הסנהדרין]. וכן צ"ל למ"ש ערכין כח א שר' אליעזר [או ר' אלעזר עי' שינויי נוסחאות ומלאכת שלמה ערכין פ"ח מ"ד] לית ליה דר' אילא, שלא היתה המסורה הקדומה ידועה לו. ועי' לעיל בציון 74א-74ד. ועי' שה"ש רבה פ"ב ה' שהזמן שנתכנסו בראשונה היה "בשלפי השמד", והיינו גזירות אדרינוס עם דיכוי מרד בר כוכבא, שאז "נתכנסו רבותינו לאושא, ואלו הם, ר' יהודה ר' נחמיה ר"מ ור' יוסי ורשב"י, ור' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי ור' אלעזר בן יעקב", ועי' להלן.

111 כתובות נ א.

112 בפסקי הרי"ד: מתנהג עמו בפיוסים.

113 וכ"פ הרי"ד שם. ועי' שיטמ"ק שרש"י מהדו"ק פי' יורד עמו וכו', כופהו לעסוק בתורה בכל כוחו, וכ"פ המאירי, והיינו בכל כוחו של הבן. והמאירי גורס "עד לחייו" (ברש"י מהדו"ק ליתא "עד"). – תר"י – הובא בשיטמ"ק – פירשו: מכה אותו על הלחי ומכריחו לת"ת. בפסקי הרי"ד: מייסרו בחזקה.

114 גמרא ורש"י שם.

115 גמ' שם ועי' רש"י ומאירי ושיטמ"ק שם.

116 תוס' ד"ה וספי וד"ה בר וכן פי' תר"י, הובאו בשיטמ"ק שם. ועי' ידי אליהו תיקון ב ובלוך סי' לב. 117 וכ"פ הריטב"א בחיד' ומוכא בשיטמ"ק, וכן הביא בעל תפא"י בהג' לש"ס ב"ב כא א בשם הרשב"ץ. ועי' הג' מיימוניות ולח"מ פ"א מת"ת ה"ד.

118 דברי ריב"ק מספרו הנ"ל מצוטטים במקורות לתולדות החינוך בישראל ש. אסף ח"ד עמ' ב.

מסוגיית הגמרא יוצא שלפי התירוץ השני אין הבדל בין המונחים "ספי ליה כתורא" ו"יורד עמו לחייו", שהכוונה בשניהם כפיית הבן ללמוד. ולפי התירוץ הראשון יורד עמו לחייו היא כפייה יותר חזקה מספי ליה כתורא, ולפיכך לא אמרו יורד וכו' אלא מגיל י"ב, אבל ילד בגיל שש הוא צעיר למדי ל"גסרו בחזקה". ולפי שו"ע הרב הענין ספי ליה וכו' איננו מכוון לכפייה כלל אלא ר"ל שילמוד ויקרא בתורה ונ"ך כל היום כולו¹¹⁹. ועוד נראה מריב"ק הנ"ל וראשונים שדין "מתגלגל" לא נאמר אלא באב המלמד את בנו ולא כשהוא בבית רבו, שבחדר ובבית הרב אין "מתגלגלים" עם התלמיד אלא מלעיטים וכופים. נמצא שיש שלש חלוקות בדבר: מתגלגל עמו — האב — מבן חמש עד שש ללימוד המקרא ומבן עשר עד י"ב ללימוד המשנה; מלעיטו כשור — הרב — ללימוד המקרא, מבן שש עד בן עשר; יורד עמו לחייו — למשנה [ונראה שאף למקרא אם עדיין צריך לזה], כשאינן לו חשק ללמוד¹²⁰.

ו. שלא לנדות זקן

באושא התקינו, אב ב"ד שסרח, פעם ראשונה אין מנדים אותו אלא אומרים לו, הכבד ושב בביתך¹²¹, חזר וסרח מנדים אותו מפני חילול השם¹²². תקנה זו נמסרה מרב הונא¹²³. בגמרא אמרו: ופליגא דריש לקיש שאמר ת"ח שסרח אין מנדים אותו בפרהסיא¹²⁴. ונראה שר"ל חולק בתרתי. לדעתו אין הבדל בין פעם ראשונה לפעם שניה שלעולם אין מנדים אותו, כלשון הרמב"ם (פ"ז מת"ת ה"א): "אין מנדין אותו בפרהסיא לעולם", וגם לא מחלק בין אב ב"ד לסתם ת"ח, ששום ת"ח אין מנדים. הלשון ופליגא דר"ל יש לפרש, או שסובר שלא היתה תקנה ע"ז באושא אלא שמן הפסוק שמביא למד את דינו הוא¹²⁵, או שלדעתו כן היתה התקנה, שלא לנדות שום ת"ח לעולם. מגירסת רבי חננאל, שלא גרס ופליגא דר"ל אלא "ר"ל אמר" נראה כהצד השני, ויש ראייה לזה מהירושלמי: "נמנו באושא שלא לנדות זקן" (מו"ק פ"ג ה"א) משמע שכן היתה התקנה באושא כדברי ריש לקיש. הפוסקים הורו כנוסת התקנה שבירושלמי וכדעת ר"ל¹²⁶, וז"ל הרמב"ם והשו"ע: "חכם זקן בחכמה¹²⁷ וכן נשיא או אב ב"ד שסרח אין מנדים אותו בפרהסיא לעולם¹²⁸ אא"כ עשה כירבעם בן נבט וחביריו^{128א}, אבל כשחטא שאר חטאות מלקים אותו כצינעה". הטור כותב בקיצור: "תלמיד" שסרח וכו'¹²⁹.

- 119 שו"ע הרב חיו"ד הל' ת"ת פ"א ס"א, ועי' בהערות שם שלא כתבו כן הרמב"ם והטוש"ע. כהרב כנראה פי' מהר"ם שיף שכתב, "ספי ליה היינו גלגול בדברים רכים אלא שהוא הרבות הלימוד".
- 120 כן יוצא ממהרש"א ומהר"ם שיף בסוגיא שם. ומה שכתבתי שמתקנת אושא יורד עמו לחייו מבין י"ב אף למקרא אם עדיין צריך ללימוד המקרא, ראה מהר"ם שיף לתוד"ה ספי ליה, ובבאור שם אות א. ועי' פני יהושע שם.
- 121 רש"י מפרש: "אומרים לו עשה עצמך כאדם שכבד עליו ראשו וכו', ל"א הכבד — התכבד". הפי' הב' ברש"י ר"ל חוס על כבודך ושב בבית, וכמו שהוא בריטב"א ונימוק"י שהביאו שני הפירושים.
- 122 מו"ק יז א.
- 123 הגרע"א מציין בגליון הש"ס שהכ"מ פ"ז מת"ת ה"א גורס רב אויא, ומכיון שבש"ס ובר"ח ובריי"ף וברא"ש הגירסה רב הונא מסתבר שט"ס נפלה בכ"מ ולא שהיתה לו גירסה אחרת. שו"ר שאף בבית יוסף הגי' רב אויא וכן בבאר הגולה לשו"ע סי' שלד, ונראה שאכן כן גרס מרן הב"י.
- 124 מו"ק שם וכ"ג הרי"ף: ופליגא דר"ל.
- 125 עי' גמרא שם. ועי' ידי אליהו תיקון ג, ובלוך סי' לו.
- 126 רמב"ם הל' ת"ת שם; טוש"ע יו"ד סי' שלד סמ"ב.
- 127 הלח"מ מעיר שבב"י מבאר מ"ש הרמב"ם "חכם זקן בחכמה", ולא מצאתי שם.
- 128 הש"ך יו"ד שם ס"ק סה: אפילו חזר וסרח כמה פעמים.
- 128א ולשון זה לקוח מירושלמי שם.
- 129 ועי' ביאור דבריו בב"י שם.

האתרונים תמהו א"כ למה נידו את ר' אליעזר¹³⁰ ונתנו ע"ז כמה תירוצים. הכסף משנה (כותב: א) שבצינעה ברכוהו, (ב) היו מוכרחים לכך כדי שלא ירכו מחלוקת בישראל ויקבלו דעת הרבים נגד דעת היחיד¹³¹. לדברי המשנה למלך היה נידויו של ר' אליעזר לא מצד הדין אלא כאותו שאמרו שיש כוח ביד ב"ד לענוש שלא כדין תורה כדי לעשות סייג¹³² וכאן ראו צורך כזה לעשות סייג מפני המחלוקות שהיו מתרבות בישראל אילו היו מקבלים דעת יחיד במקום שהרבים חולקים¹³³.

אולם עצם הקושיא תמוהה, שר' אליעזר שברכוהו ור"ג דיבנה שביזמתו עשו כן¹³⁴, ודאי קודם תקנות אושא היו, וכמו שמקשה בירושלמי לענין התקנה שלא לבזבו יותר מחומש, "ורבן גמליאל לאו קודם לאושא היה?"¹³⁵ ויותר מסתבר שנידו זה לאחד מגדולי התנאים ביבנה הוא שגרם להסנהדרין באושא בדור שאחריו לתקן "שלא לנדות זקן" – יהא חטאו מה שיהיה, כ"ז שאינו מחטיא את ישראל כירבעם בן נבט¹³⁶.

ז. תשלומי בושת ל"ה מקפיד את הזקן"

"נמנו באושא המקפיד את הזקן והכהו יינתן לו בושתו משלם" (ירושלמי כתובות פ"ד ה"ח)¹³⁷. "מקפיד" פירושו: מביישו, מקניטו; "בושתו משלם", היינו שנותן לו ככל מה שמגיע לת"ח וכפי הראוי לכבודו ולא כמכה או מבייש שאר בני אדם¹³⁸. תקנה זו נמסרה מר' שמעון בן לקיש בשם ר' יהודה בן חנינה והוא החכם שממנו נמסרו בירושלמי רוב תקנות אושא¹³⁹. מיד אחר זה נמסר בירושלמי: "מעשה באחד שהקפיד את הזקן והכהו ונתן לו בושתו משלם, אמרין ר' יהודה בן חנינה הוה". הענין בא גם בירושלמי ב"ק (פ"ח ה"ו) בשינויים חשובים, וז"ל: חד אמר בשם ריש לקיש המבייש את הזקן נותן לו דמי בושתו משלם, חד בר נש איקפד לר' יהודה בר חנינה, אתא עובדא קומי ריש לקיש וקנסיה ליטרא דדהב". שם איפוא לא נזכר שהיא תקנה שנתקבלה במנין, אלא שכך הורה ר"ל, ומה שגרם לו להורות כן הוא המעשה בביושו של ר"י בן חנינה. שם אמר "איקפד", סתם בעת שבכתובות נאמר "הקפיד את הזקן והכהו". בכתובות לא פירשו כמה הוא "בושתו משלם" ובב"ק נקבע שהוא ליטרא של זהב. כבבלי לא הובא הענין כלל.

130 ב"מ נט ב. 131 כ"מ שם, וכ"כ בב"י שם. 132 יבמות צ ב; סנהדרין מו א.

133 משנה למלך הל' ת"ת שם 134 ע"י ב"מ שם.

135 ירושלמי פאה פ"א ה"א, וע"י לעיל ציון 100.

136 וכן שיערו חוקרים, ראה דדו"ד ח"ב עמ' 131 בהערה, ובלוך בספרו שם. ויש סמוכים לזה בירושלמי מו"ק פ"ג ה"א, שלפני כן באה שם המעשה עם נידויו של ר"א. ווייס בדדו"ד רוצה לדחות זמן התקנה לסוף תקופת אושא ממה שאמרו בירושלמי שם: "ביקשו לנדות את רבי מאיר" (מו"ק דף י סע"מ א) [מש"כ דדו"ד שם בסוף ההערה שרשב"ג רצה לנדותו איני יודע איפה מצא כן, כנראה נתבלבל לו הירושלמי עם מ"ש בסוף הוריות (יג סע"מ ב) במעשה דר"מ ור"ג שניסו להוריד את רשב"ג, אבל שם זה הסתיים רק במה שלא הזכירו שמו של ר"מ על תורתו אלא קראו לו "אחרים", ואדרכא מסופר שם שרצו להרחיקו מבית המדרש ולא הניחם רשב"ג. וע"י מנטל תרביץ שם עמ' 282 שג"כ דחה דברי בעל דדו"ד אבל מטעם אחר].

יתר על כן נראה לי שבאותו מעמד תיקנו תקנה זו שלא לנדות זקן. שרשב"ג שהיה מ"שלשה ענוותני עולם" (ב"מ פה א) חשש אז שמא ינסו החכמים מפני כבוד הנשיא לנדות את ר"מ, ומה שגרם לו החשש היה רצונם להרחיקו מביהמ"ד, ועמדו ותיקנו – ביזמתו של רשב"ג – שלא לנדות זקן אפילו מתוך האמתלא שלא להרבות מחלוקות בישראל (ע"י פ"מ וקה"ע לירושלמי שם) שבשבילה נידו את ר' אליעזר. וע"י תשב"ץ ח"א סי' לג.

137 שם: בושתו שלם, וכן הפ"מ. בקה"ע כנראה גורס: משלם, וכמו בב"ק, ע"י להלן.

138 פ"מ וקה"ע שם. וכ"ה להלן שם במעשה במי שהכה את ריב"ח. וע"י שדה יהושע לב"ק פ"ח ה"ו שתמה על לשון "משלם", שכן הוא הדין בכל בושת.

נוסח התקנה בכתובות ובהמעשה שלאחריו היה מורה שצריכים שניהם, מבייש ומכה, ואגב למדנו שהמקפיד פירושו מבייש ולא מכה, ומכיון שבב"ק, ששם קצבו הקנס נאמר רק "איקפד" משמע שהקנס של ליטרא זהב הוא בשביל ביוש בלבד בלא הכאה, וכמו שמפורש בהוראת ר"ל: "המבייש את הזקן נותן לו וכו'", וכן פסקו הרי"ף (ב"ק לב ב מדפי הרי"ף) והרא"ש (שם פ"ח סי' טו), ויותר מפורש ברמב"ם: "ואם בייש תלמיד חכם חייב לשלם לו כושט שלימה אע"פ שלא ביישו אלא בדברים, כבר נפסק הדין שכל המבייש ת"ח אפילו בדברים קונסים אותו וגובים ממנו משקל שלשים וחמשה דינר מן הזהב שהוא משקל תשע סלעים פחות רביע, וקבלה היא בידינו שגובין קנס זה בכל מקום בין בארץ בין בחו"ל" (פ"ג מחובל ומזיק ה"ה), והרמב"ם מוסיף: "מעשים היו אצלנו תמיד בכך בספרד, ויש ת"ח שהיו מוחלים ע"ז וכך נאה להם, ויש שתובע ועושים פשרה ביניהם, אבל הדיינים היו אומרים להמבייש חייב אתה ליתן לו ליטרא זהב" (שם ה"ו). וכ"ז העתיק הטור (חו"מ סי' תכ ס"ל) — ¹³⁹ והושמט בשולחן ערוך¹⁴⁰. הרא"ש בתשובה כותב שהקנס ליטרא זהב נאמר בירושלמי רק לת"ח שתורתו אומנתו ואפילו כשעובד בשביל מזונותיו, תורתו קבע ומלאכתו עראית, ואפילו ת"ח כזה אם אין מעשיו מתוקנים ו"סני שומעניה... יותר גרוע הוא מעם הארץ" (שו"ת הרא"ש כלל טו סי' י) וכ"פ הטור (שם ס"ב). אולם המגיד משנה מביא הירושלמי ומעיר: "ונהגו בו הגאונים ז"ל ולא חילקו בין ת"ח לחכירו" (מ"מ חו"מ שם), משמע שאינו סובר כהרא"ש שצריכים דוקא ת"ח שתורתו אומנתו ויש לו שם טוב. הרמ"א (יו"ד סי' רמג ס"ז) פוסק בזה כמהר"י ווייל בשם מהר"ם מירזבורג (שו"ת מהרי"ו סי' קסג) ומהרי"ק (בתשו' סי' קסא) שבזמן הזה אין דין ת"ח לענין שיתן לו המבייש ליטרא זהב¹⁴¹. מכל האמור מתבאר הטעם שלא הזכיר שום אחד מהפוסקים בזה תקנת אושא, שבירושלמי ב"ק, ששם הוא המקור לתשלומי ליטרא זהב למבייש ת"ח בדברים לא נאמר "נמנו באושא", ולפי תקנת אושא בירושלמי כתובות אין זה אלא במביישו ומכהו ("המקפיד את הזקן והכהו"), ואפילו בזה לא אמרו ליטרא זהב, ומכיון שהפוסקים הורו כירושלמי ב"ק אין מהצורך להזכיר תקנת אושא, שיש בכלל מאתים מנה¹⁴².

139 ע"י לעיל הערה 21.

139אוכן העתיק הדברים בשלימותם בפסקי ריא"ז ב"ק פ' החובל, עמ' קמו.

140 במקומו בסי' תכ מחו"מ כותב המחבר (בסעיף מ), דין המבייש ת"ח בדברים נתבאר בטור יו"ד סי' רמג סעי' ז. אולם כיו"ד שם כותב המחבר, מי שביזה ת"ח ויש עדות ברבר מנדים אותו, ואינו מזכיר קנס הליטרא זהב, וע"ד הקבלה בידינו "שמזכיר הרמב"ם" — ראה תשו' הגאונים קהלת שלמה סי' סא עמ' סג.

וע"י ב"ח שם שלא כל המבייש ת"ח חייב קנס זה "אלא היכא דאפקיר ביה, דהיינו חוצפה ואפקירותא" ולא כתב מקור לזה. ונראה שגרס בירושלמי שבריי"ף: חד בר נש איפקר [לר"י בר חנינא] — במקום איקפד — וכמו שהיה ברי"ף שלפני בעל שדה יהושע לירושלמי שם (ברי"ף שלפנינו: איקפד), וכ"ה ברא"ש: איפקר. וכן הגי' בשו"ת מהרי"ו סי' קסג בשם ניוקיי מהר"ם מירזבורג "דאפקר" אלא ששם גורס לר' יוסי בר חנינא, וז"א שבכל הנוסחאות כתוב כאן ר' יהודה ב"ח.

141 במהרי"ק הובאו הדברים בשם מהרי"ל ומהר"ם מירזבורג, ולפי החתימה בסוף התשובה אין זו ממהרי"ק אלא מאחד מתלמידי מהרי"ל. ועיי"ש ובשו"ת מהרי"ו שאין עתה דין ת"ח לענין זה לפי שיותר מדאי נמצאים לומדים בזה"ז שאין בהם המדות שמנו חכמים בהנהגת ת"ח, ולפיכך לא נוהגים דין ת"ח בשום למדן, וע"י בלוח ח"ב סי' לה.

בחיד' הר"י מלוניל מפרש דברי ריש לקיש בירושלמי: המבייש את הזקן, שאין הכוונה לת"ח אלא לזקן ממש "שאנו יכול לראות, שכהו ענינו וכבדה אנו משמוע מחמת זקנותו", ולפי דבריו מ"ש במבייש את הזקן נותן לו כושטו משלם אין הכוונה לליטרא זהב אלא שחייב ככושטו כדין המבייש את הישן שחייב אע"פ שלא הרגיש בכושטו בשעת מעשה (ע"י משנה ב"ק פו ב ותווי"ט שם). ומ"ש שם אח"כ שריש לקיש חייב ליטרא זהב למי שבייש את ר' יהודה בר חנינא, הוא ענין אחר.

142 מנטל רואה מזו ראיה למסקנתו "שתקנות אושא יצאו [כולן?] מתחת ידי ר' יהודה בן חנינא" ושהנחתו זו

ח. אתרוג אחר לקיטתו בין למעשר בין לשביעית

לפי דעת רבן גמליאל במשנה בכורים (פ"ב מ"ו), אתרוג שוה לאילן לענין שביעית, שהולכים בו בתר חנטה כבאילן, ואם נחנט בשישית ונגמר בשביעית מותר¹⁴³ ולירק לענין מעשר, שבשעת לקיטתו עישורו – שאם נלקט בשנה ראשונה ושניה, או רביעית וחמישית משנות השמיטה מפריש מעשר ראשון ומעשר שני, ובנלקט בשלישית ובשישית מפריש מעשר ראשון ומעשר עני, ובנלקט בשביעית פטור ממעשרות¹⁴⁴. כבר ייתא שנינו: אמר ר' יוסי אבטולמוס העיד משום חמשה זקנים [כדעת ר"ג] שאתרוג אחר לקיטתו למעשר ואחר חנטה לשביעית¹⁴⁵, ורבותינו נמנו באושא ואמרו [אתרוג] אחר לקיטתו בין למעשר בין לשביעית¹⁴⁶. וכן פסק הרמב"ם¹⁴⁷.

פשטות הדברים מוכחת שזו תקנת חכמי אושא בדור שאחרי ר"ג וחביריו, שחמשה זקנים הם חברי ר"ג, ובדור שאחריהם אחרי שעברה הסנהדרין לאושא נמנו רבותינו שבאושא, שהם ר"מ ור' יהודה ור' יוסי ור' נחמיה ועוד¹⁴⁸. ויש מי שמקדים זמן התקנה לדורו של ר"ג וחביריו, ורבותינו שבאושא הם הם חברי ר"ג שמתחילה הסכימו לדעתו, ואח"כ שינו את דעתם, והכל מעדותו של ר' יוסי בשם אבטולמוס. ומכיון שקורא להם "רבותינו", הרי שאין הכוונה לחביריו שבאושא אלא לרבותיו [ורבותיהם של חבריו] שביבנה, ור"ל שחכמי יבנה כשהגיעו לאושא בגלות הראשונה שמיבנה לאושא (עי' במבוא לפרקין), חזרו בהם ותיקנו להשוות דין האתרוג בשביעית ובמעשר¹⁴⁹. ואין הדברים נראים מכמה טעמים, א) הביטוי "חזרו" ונמנו אינו לא בברייתא שבש"ס ולא בתוספתא אלא בירושלמי, ושם לא נזכר שם "אושא" על הדבר כלל¹⁵⁰. ב) "ורבותינו נמנו באושא וכו'" הוא מדברי ר' יוסי, ותחילה מוסר עדותו של אבטולמוס, שהיה רבו¹⁵¹, ואח"כ מוסר דברי חבריו באושא שתיקנו לשנות דין אתרוג מטעם האמור, ואין תימה שקורא לחביריו גולי אושא "רבותינו", שכן היה דרכם, כמו שמצינו בשיר השירים רבה¹⁵².

נתמכת ע"י העובדה שאתת מן התקנות הללו "הופעלה לכבודו של האמורא הזה". ולא עוד הוא מנסה להוציא מכאן שר"י ב"ח היה אב"ד באושא, ו"זקן" שכירושלמי מקביל לתקנה הקודמת שלפי הבבלי התקינו באושא "אב"ד שסרח אין מנדין אותו", עיי"ש. ואיני יודע מה הכרחו לכתוב דברים שאין להם טעם ומקור, הרי באותה תקנה בירושלמי הנוסח הוא "שלא לגדות זקן", וכבר כתבנו בסימן הקודם שלפי נוסח הירושלמי אין חילוק בין אב"ד לסתם ת"ח. והנה כל יסודו שכל תקנות אושא מר' יהודה ב"ח מבוסס על הירושלמי שבו נזכר חכם זה כמעט בכל, שכבבלי אינו נזכר אלא באחת, ובכל זאת הוא דוחה נוסח הירושלמי כאן מפני נוסח הבבלי כדי לקיים דברי שטות, חוץ מזה יוצא מדבריו שר"י בר חנינא תיקן תקנה זו לכבוד עצמו, ואין כדאי לטפל בדברי הבל כאלה.

143 כן פ' הרע"ב. התויר"ט מביא פ' הרמב"ם שאם נגמר בשביעית ונכנסה השמינית ועדיין האתרוג באילן אותו האתרוג הפקר כדין פירות שביעית, ומוסיף ששני הפירושים נמצאים בירושלמי (שם פ"ב ה"ד).

144 תפארת ישראל שם. ועי' רש"י קדושין ב ב ור"ה יד ב וסוכה לט ב.

145 ר"ה ט"ו א-ב וסוכה מ א, והיא תוספתא בשביעית פ"ד ה"ט, ועיי"ש במשנה בכורים ומלאכת שלמה שם שישנן עוד דעות בזה, והשווה ירושלמי בכורים פ"ב ה"ד.

146 ברייתא ר"ה שם וסוכה שם. בתוספתא: ורבותינו נמנו עליו באושא שאתרוג כשעת לקיטתו למעשר ולביעור, ועי' מנחת בכורים שם ומלאכת שלמה בכורים שם. בירושלמי: רבותינו חזרו ונמנו אתרוג כשעת לקיטתו עישורו למעשרות ולשביעית, ולא נזכר "אושא".

147 בפ' המשנה בכורים שם, וכפי ש"רבותינו חזרו ונמנו", וג"כ אינו מזכיר אושא. וכ"פ בפ"א ממעשר שני ה"ה.

148 ראה שה"ש רבה פ"ב ה בשלפי השמד נתכנסו רבותינו לאושא ואלו הם. ועי' לעיל הערה 110.

149 דדו"ד ח"א עמ' 131 בהערה. 150 ראה לעיל הערה 146.

151 עי' עירובין לה א במשנה: אמר ר' יוסי אבטולמוס העיד משום חמשה זקנים וכו', וכשמקשה בגמרא שמצינו לר' יוסי שסובר אחרת, מתרץ, הא ידידיה הא דרביה (שם לו א), הרי שחשבו את אבטולמוס לרבו.

152 עי' לעיל ציון 148, ששם מסופר שדברו בכבוד האכסניה: "נכנס ר' יהודה ודרש וכו' ואתם אחינו רבותינו

ובפירוש ריבמ"ץ למשנה בכורים, אחר שמביא דברי ר' ג' וכו' שבמשנה כותב: "אלו דברי הראשונים אבל רבותינו חזרו ונמנו אתרוג בתר לקיטה... בין למעשרות... בין לשביעית כדתנן¹⁵³ ושאר כל האילנות כשנתן למעשרות כך שנתן לשביעית"¹⁵³. למדנו מדבריו שאע"פ שגורס "חזרו ונמנו" אין הכוונה לחמשת הזקנים שביבנה, שהרי כתב אלו דברי הראשונים אבל רבותינו חזרו וכו', הרי שהחזורים היו אחרונים, והיינו חכמי אושא בדור שאחר ר"ג וחבריו, ועוד למדנו ממנו, שלדעתו תקנת אושא זו לא רק שנזכרה בתוספתא שביעית אלא אף נרמזה במשנה שביעית.¹⁵³

ט. על ששה ספיקות שורפים את התרומה

במס' טהרות שנינו: על ששה ספיקות שורפין את התרומה¹⁵⁴, על ספק בית הפרס — כגון טומאה שנכנסה לבית הפרס, והוא שדה שנחרש בה קבר — ועל ספק עפר הבא מארץ העמים — שכל עפר הבא מארץ העמים יש בו ספק טומאה משום רקב של מת — על ספק בגדי עם הארץ — שמספקים שמא ישבה עליהם אשתו נדה — ועל ספק כלים הנמצאים — שהם ספק טמאים — על ספק הרוקין הנמצאים — שיש להסתפק שמא הם מזב או זבה או נדה ויולדת — ועל ספק מי רגלי אדם — שספק הם שמא של זב וכו' וכו'¹⁵⁵. ואמר עולא, אלה ששה ספיקות באושא התקינו¹⁵⁶. בירושלמי נאמרו הדברים משם ר' יוחנן: ששה ספיקות היו תולים עליהם ובאושא גזרו עליהם שריפה¹⁵⁷. וכתבו התוספות שיש יותר ספיקות שגזרו עליהם לשרוף את התרומה ולא מנה במשנה אלא אותם שתיקנו באושא¹⁵⁸.

ונאמרו בגמרא שטומאת ארץ העמים עברה שלשה שלבים: יוסי בן יעזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים גזרו על ארץ העמים¹⁵⁹, אבל לא גזרו אלא על תרומה שנגעה בגוש הערש שלהם. החכמים שהיו שמונים שנה לפני חורבן הבית הוסיפו טומאה אף על האויר שלהם, ומכל מקום אלה ואלה לא גזרו אלא לתלות התרומה — לא אוכלים ולא שורפים — ובאו חכמי אושא וגזרו על גושם לשרוף וטומאת האויר השאירו כמקודם¹⁶⁰.

גדולי התורה וכו' נכנס ר' נחמיה ודרש וכו' ואתם בני אושא שקדמתם רבותינו וכו' נכנס ר' מאיר ודרש וכו' אתם אחינו בני אושא שקבלתם רבותינו וכו'". ומה שבדברי ר' יוסי אמר "ואתם אחינו בני אושא" וכו' והשמיט רבותינו אינו מפני שלא קרא להם כן אלא שלא רצה עוד לחזור על הדברים.

¹⁵³ משנה שביעית פ"ד מ"ט ושם: כעונתן למעשרות כך עונתן לשביעית, ועי' משנה הראשונה ומלאכת שלמה. ועי' פי' הריבמ"ץ הוצ' מכוון התלמוד הישראלי השלם ירושלים תשל"ה עמ' תיד הערה 120 שיש להגיה לפי דבריו: ואתרוג כשאר כל האילנות, שאל"כ מהו ענין לכאן. ואמנם בכלל לפי מפרשי המשנה אין המדובר לענין מנהג השנים שהולכים אחר לקיטה בשניהם אלא בענין אחר עי"ש.

¹⁵⁴ ולפ"ז היא הקדומה ביותר שבין תקנות אושא, שלא מצינו לאחרות זכר בתורת התנאים [חוץ מוז שאתריה, על ששה ספיקות שורפין וכו', שאולי היא אף קדומה מזו, אלא ששייכת יותר לגזירות מאשר לתקנות, עי' להלן].

¹⁵⁵ עי' תפא"י שר"ל אע"פ שבכל טומאה שמדברי סופרים, אפילו ודאי נטמא בה אין שורפים עליו את התרומה (עי' שבת טז א), באלה הששה שגזירת טומאתם משום ספק דאורייתא אם ודאי נטמא בהם עשאו רבנן כאילו ודאי נגע בטומאה דאורייתא ושורפים עליהם את התרומה אפילו כשנטמא בהם ברשות הרבים שמדין תורה ספיקו טהור.

¹⁵⁶ טהרות פ"ד מ"ה ובפיהמ"ש לרמב"ם ותפא"י שם. ועי' שבת טז ב ונדה לג ב וירושלמי פסחים פ"א ה"ו. שבת שם.

¹⁵⁷ ירושלמי פסחים שם.

¹⁵⁸ תוס' שבת שם ד"ה על ששה.

¹⁵⁹ ברייתא שבת יד ב.

¹⁶⁰ גמ' שם טו א-ב. ועי' ירושלמי פסחים שם ע"מ ששנינו ר' חנינא סגן הכהנים אומר מימיהם של כהנים לא נמנעו לשרוף את הבשר שנטמא כולל הטומאה עם בשר שנטמא באב הטומאה, ומפרש שם בר כפרא אב

והנה יש לנו בזו תקנת אושא שנשנית במשנה מפורש, מה שלא מצינו בשום אחת מאחרות. שתקנת אתרוג, אף שלדעת ריבמ"ץ יש לה רמז במשנה, אינה מפורשת. ועוד שמפרשי המשנה לא הודו לו לריבמ"ץ בזה¹⁶¹. אלא שמסופקני אם יש לכלול את זו בין תקנות אושא אע"פ שעולא אמר באושא "התקינר"¹⁶².

1234567

1234567

אוצר החכמה
אוצר החכמה

1234567

1234567

1234567

1234567

הטומאה דבר תורה, ולד הטומאה מדבריהם ומקשה: ר' חנינא סגן הכהנים לא קודם אושא היה? ומפרשים פ"מ וקה"ע שקודם אושא לא היה שריפה לטומאה מדבריהם וא"כ למה שרפו את הבשר שנטמא בולד הטומאה, ומתרץ תפתר בכלי זכוכית שע"ז גזרו שריפה קודם לזמנו של ר"ח סגה"כ, ועי' שבת שם. וכן משמע גם מתוס' שבת טו ב ד"ה אתו, שאע"פ שבגזירת יוסי בן יועזר וכו' וגזירת רבנן של שמונים שנה הנ"ל גזרו על ארץ העמים ועל כלי זכוכית, לא היתה תקנת אושא על כלי זכוכית, שעליהם גזרו שריפה מיד, וכדברי הירושלמי ועי' שירי קרבן שם.

161 עי' לעיל הערה 153.

162 במבוא הכללי לתקנות התלמוד, פ"א נתבאר אצלנו שכמה ענינים שהם גזירות קוראים בגמ' תקנות. אולי מטעם זה לא נכללה בין תקנות אושא בס' ידי אליהו ובספרו של בלוך. ועי' אוצר ישראל ערך אושא, ורדוד"ד ח"ב עמ' 131 ומנטל בתרביץ שם עמ' 281 שנותנים מספר תקנות אושא – תשע, וזו בכלל.

[תיב]